

JAARBOEK 2014/2015

ARCHIEF MONUMENTEN ARCHEOLOGIE

ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

JAARBOEK 2014/2015

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Erfgoed heeft vestigingskracht, ontwikkelkracht en aantrekkingskracht	6
Herstel historisch stadsbeeld werkt aanstekelijk	8
Erfgoed in kaart: de cultuurhistorische atlas van Leiden	14
Affiche Harteveldt vult collectie mooi aan	16
Haarlemmerstraat 254: een boerderij in de stad	18
Bibliotheek maakt kwaliteitsslag	26
Restaureren voor eeuwen	28
Onverwachte ontdekkingen in Breestraat 90	30
Zorgen voor later: twee nieuwe publicaties over monumentenzorg in Leiden	34
Eerste hulp bij duurzaam erfgoed	36
Collectieplan historische bouwfragmenten vastgesteld	38
Werd er in het Leidse Gravensteen ook gewoond?	39
De allerleukste vondst van de week	45
Coster revisited	47
Een primeur in Leiden: projectontwikkeling bouwhistorisch begeleid	49
ELO initiator Europees project voorstel	50
Digitaal beheer beter met Memorix	52
Nieuwe aanpak voor educatie	53
Erfgoed voor iedereen	55
Opgraven in een parkeergarage	58
Molen De Valk loopt weer op rolletjes	60
Zusterhuis Nieuweroord	62
Nieuwsteeg 5: bouwen, wonen en werken rond 1600	68
Open Monumentendagen Leiden 2014-2015	72
Aangewezen monumenten tonen grote diversiteit	74
Van Romeinse nederzetting tot buitenplaats	76
Pelgrims en duplexwoningen	78
Korevaarstraat geeft ondergrondse geschiedenis prijs	80
Opgravingen op terrein voormalige brandweerkazerne	81

We hebben de bonnetjes nog!	82
Volgen, liken, surfen, stemmen en meedoen	84
Ondergrondse containers bieden unieke kans voor Leidse archeologen	86

FEITEN EN CIJFERS	89
--------------------------	----

Archiefinspectie	90
Samenstelling Erfgoed Leiden en Omstreken per 31 december 2015	94
Digitalisering op stoom door vele vrijwilligers	97
In de publiciteit	98
Kengetallen Erfgoed Leiden en Omstreken	104
Colofon	108

INLEIDING

“Vanuit de overtuiging dat erfgoed bijdraagt aan de kwaliteit en identiteit van de moderne leefomgeving, brengt Erfgoed Leiden en Omstreken kennis van het verleden bij elkaar en maakt deze bruikbaar voor iedereen.” Dit is de missie die Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zichzelf heeft gesteld. Met de verhalen in dit jaarboek kunt u zich een beeld vormen of ELO in deze missie geslaagd is.

Over 2014-2015 brengen we, anders dan over 2012-2013, een *jaarboek* uit. Het accent ligt wat ons betreft op de verhalen. De feiten en cijfers staan achterin, maar de verhalen over ons erfgoed zijn belangrijker. Zij zijn in te delen in drie thema's: het verzamelen en beheren van collecties, het inspireren en leren en tot slot het vertellen van het verhaal van deze regio en het delen van onze kennis.

Binnen het thema verzamelen en beheren laat de restaurator zien hoe het charterproject is gestart, een enorme klus die er toe moet leiden dat meer dan 10.000 charters (oorkonden) gedigitaliseerd kunnen worden. De affichebeheerder zet een nieuw verworven affiche van distilleerderij Hartevelt in het zonnetje en de teamleider Informatievoorziening vertelt hoe ELO, vanwege de wens om alle collecties samen toegankelijk te maken, trekker werd van een project waarvoor Europese subsidie werd aangevraagd.

Onze collecties en kennis kunnen mensen inspireren en laten leren. In dit jaarboek wordt de totstandkoming van de cultuurhistorische atlas beschreven, inspiratie voor

nieuwe ontwikkelingen in de stad en een manier om de geschiedenis van de stad op de kaart te ontdekken. Er zullen meer kaarten over de regio volgen. Typisch Leids zijn de projecten die gericht zijn op het terugbrengen van historische winkelpuien en kleuren en het verduurzamen van monumenten. De nieuwe aanpak van educatie is voor de hele regio en de bijdragen aan tv-programma's als *Verborgene Verleden* en evenementen als *Famillement* hebben een nationaal bereik.

Kennis wordt gedeeld door het vertellen van verhalen. Waar gebouwd wordt, wordt archeologisch en/of bouwhistorisch onderzoek gedaan. Zo weten we nu meer over de Aalmarkt en de Lammermarkt. Dat de combinatie van historische disciplines binnen ELO tot completere verhalen leidt, bewijst het stuk over Nieuwsteeg 5. Verhalen kunnen ook in 140 tekens verteld worden: social media brengen onze kennis bij nieuwe doelgroepen.

Alle verhalen bij elkaar vormen een ontdekkingstocht door Leiden, Stad van Ontdekkingen. Het artikel over de bibliotheek gaat over Zandvliets

kantoor- en boekwinkel in de Haarlemmerstraat en volgt daarom na het verhaal over de Haarlemmerstraat 254. Het artikel over de Breestraat wordt gevolgd door een verhaal over het nieuwe boek over het stadhuis. De opgraving aan de Lammermarkt gaat vooraf aan een stuk over Molen de Valk, een onderdeel van ELO waar we trots op zijn en dat in 2015 een bezoekersrecord brak.

Dit *jaarboek* bevat slechts een selectie van al onze verhalen. Als u het hele jaar door op de hoogte wilt blijven van onze vondsten, lees dan de verhalen geschreven door onze archivariissen, bouwhistorici, archeologen etc. op www.erfgoedleiden.nl. Iedere week staat daar een nieuwe ontdekking in *Vondst van de Week*. Volg ons op facebook of twitter om geattendeerd te worden op nieuwe vondsten. Veel plezier bij deze ontdekkingsreis!

Ariela Netiv

Directeur Erfgoed Leiden en Omstreken

ERFGOED HEEFT VESTIGINGSKRACHT, ONTWIKKELKRACHT EN AANTREKKINGSKRACHT

Eveline Steneker

Erfgoed is belangrijk voor Leiden en het heeft dan ook een prominente plaats in de stadsvisie *Stad van Ontdekkingen*. Erfgoed heeft vestigingskracht, ontwikkelkracht en aantrekkingskracht. De Erfgoednota 2014-2020 richt zich op het benutten van deze kansen en kwaliteiten van erfgoed. Samen met diverse partners zorgen we ervoor dat erfgoedkennis en -collecties bruikbaar worden voor iedereen. Vele professionals en deskundige vrijwilligers leveren hieraan een bijdrage.

KENNIS EN COLLECTIES VAN INTERNATIONAAL NIVEAU

Leiden heeft de ambitie om met al haar erfgoedkennis en –collecties nationaal en internationaal aan de top te staan. Daarbij richt Leiden zich op het behoud en de versterking van de unieke mix van musea en kennisinstellingen en op de verdere ontwikkeling van vak kennis, erfgoedkennis- en collecties, van Leidse geschiedenis tot wereldschatten. Ook de beoogde Unesco-nominatie van de Limes (Romeinse grens), met het archeologisch park Matilo als belangrijk onderdeel, sluit aan op de erfgoedambities van de stad Leiden. Erfgoed Leiden en Omstreken levert een bijdrage aan de voorbereidingen van het internationale Pilgrimjaar in 2020.

ERFGOED HEEFT RUIMTELIJKE KWALITEIT

Een tweede belangrijke ambitie uit de Erfgoednota is dat Leiden haar historische omgevingskwaliteit wil behouden, benutten en versterken voor een aantrekkelijke, vitale en toekomstbestendige stad. Daarbij richt Leiden zich op het betrekken van de cultuurhistorische kennis in de ontwikkeling van de stad, het versterken van de belevingswaarde, kwaliteit door vakmanschap en het stimuleren van herbestemming en toekomstbestendige monumenten. Er wordt op diverse manieren invulling aan gegeven. De Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld richt zich op historische winkelpuien, kleuren op gevels, gevelreclame en monumentale onderdelen. De regeling krijgt steeds meer bekendheid, met zichtbaar resultaat in het gevelbeeld. In 2015 is eenmalig extra budget aan de regeling toegekend. Per 1 januari 2016 is

de subsidieregeling vernieuwd. Meer informatie over en resultaten van de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld vindt u verderop in dit jaarboek. Erfgoed Leiden en Omstreken helpt eigenaren van monumenten daarnaast door advies in allerlei vorm. Denk aan duurzaamheidsadviezen voor monumenten of aan de Handreiking voor herbestemming en verbouw.

Een bijzonder initiatief is de werkgroep Geveltekens van de Historische Vereniging Oud Leiden. Deze zorgt voor het behoud en herstel van de vele Leidse geveltekens. De Commissie Historisch Karakter van deze vereniging denkt bovendien mee in diverse plannen voor de stad.

BELEEF HET ERFGOED

Leiden wil graag dat bewoners en bezoekers van de stad het erfgoed kunnen beleven. We richten ons daarbij op het vertellen van de verhalen, educatie, het benutten van de historische stad als podium, nieuwe betekenis voor bestaand erfgoed en het toepassen van erfgoed in marketing. Er wordt op veel manieren invulling gegeven aan deze ambities.

ELO heeft een aantrekkelijk programma van erfgoededucatie voor groot en klein en ook uit de stad komen mooie initiatieven. Denk bijvoorbeeld aan het PS theater dat de verhalen van de stad vertelt en nieuwe betekenis aan erfgoed geeft. Of de nieuwe route Leidse Ontdekkingen en de wetenschappelijke formules op gevels, die Leidse geschiedenis van wereldformaat zichtbaar maken in de openbare ruimte. Een bijzonder

stadsinitiatief van vrijwilligers in 2015 is het nieuwe Erfgoedcafé. Hier kan de erfgoedliefhebber naar hartelust netwerken en kennis uitwisselen. Ook de Erfgoedkoepel is een platform waarbinnen de erfgoedpartners met elkaar van gedachten kunnen wisselen.

WE GAAN DOOR!

De Erfgoednota bevat nog veel andere ambities waar aan gewerkt wordt. Dat dit stapsgewijs gaat en niet allemaal tegelijk kan gebeuren, spreekt voor zich. We houden u op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen.

Archeologisch Park Matilo, straks werelderfgoed? Foto: Buro JP

HERSTEL HISTORISCH STADSBEELD WERKT AANSTEKELIJK RESULTATEN VAN HET WINKELPUIEN- EN KLEURENPROJECT

Cas Nagtzaam en Monique Roscher

In 2014 en 2015 heeft het winkelpuien- en kleurenproject veel moois opgeleverd. Met behulp van de gemeentelijke Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld (SHS) investeerden eigenaren en ondernemers in herstel van het historisch aanzien van hun pand en daarmee in de uitstraling van de stad. Steeds vaker steken zij daarmee hun directe omgeving aan.

Vanaf de Groenebrug met zicht op een fraai rijtje panden aan het Steenshuur, is dat goed te zien. In 2013 onderging Steenshuur 11 als eerste een metamorfose met herstel van historische kleuren, stoep én luiken. In 2015 volgden nummers 13 en 15 waar met subsidie zowel kleurbeeld als stoepen werden hersteld. Ook de stoep van nummer 7 krijgt zijn oude allure terug, compleet met lantaarnpalen.

DE NIEUWE KLEUREN VAN STEENSCHUUR 15

Lang niet altijd levert kleuronderzoek een eenduidig beeld van hoe het ooit geweest is. Houtwerk is in later tijden soms drastisch kaal gehaald waardoor er geen sporen van oude verflagen meer aanwezig zijn. Steenshuur 15 had in de 17de eeuw een trapgevel met kruisvensters in Hollandse renaissancestijl. In de 18de eeuw kreeg het een lijstgevel en schuiframen. Die ramen werden in 1958 nog eens aangepast, toen de bekende Leidse dansschool Alphenaar zich hier vestigde. Zij konden dus geen oudere verflagen meer prijsgeven. Eerder, rond 1920, had de gevel op het niveau van de begane grond ook een ingrijpende verbouwing ondergaan.

Microscoop

Gelukkig trof de kleuronderzoeker op de kroonlijst nog wel resten van een dik verfpakket aan.¹ Het kleurenmonster liet onder de microscoop maar liefst 32 lagen zien. De onderste lagen zouden aan het einde van de 18de eeuw kunnen zijn aangebracht. Dit waren oker/zandsteenkleurige tinten, een kleur

die vaak wordt aangetroffen in Leiden, met name op kozijnen en kroonlijsten. Daarom adviseerde de kleuronderzoeker voor alle kozijnen en de kroonlijst een okerkleur.

Engels bruin

Op de ramen bevonden zich geen oude verfpakketten. Zij zijn volgens het kleuradvies Engels bruin geschilderd, een kleur die in de 17de-19de eeuw vaak voorkwam op ramen en deuren. De gevel heeft ook zandstenen elementen, waaronder de bogen boven de ramen op de verdiepingen. Deze zijn in de loop der tijd verschillende keren geverfd. Dit was een gebruikelijke gang van zaken aangezien zandsteen snel verweert en dan een zwartbruine laag krijgt. Men camoufleerde dit door er overheen te schilderen in een tint gelijkend op het originele materiaal. Daarom zijn ook deze onderdelen opnieuw in een zandsteentint geschilderd.

Hoewel het geadviseerde kleurbeeld mogelijk dus nooit op Steenshuur 15 in zijn huidige gedaante te zien is geweest, laten de 'nieuwe oude' kleuren de architectuur meer spreken, verwijzen zij naar de Leidse kleurhistorie en vormen zij samen met de gebruikte materialen een harmonieus geheel.

OVER DE BRUG

Het Leidse kleurenproject richt zich vooral op gevels van historische panden. In 2014 deed zich een kans voor om er ook bruggen bij te betrekken. De geplande onderhoudswerken aan een aantal bruggen boden ruimte voor

kleuronderzoek. Inmiddels zijn de Morspoortbrug en de Grote Havenbrug geschilderd in historisch meer verantwoorde kleuren en is er kleuronderzoek gedaan naar de Vreewijkbrug, de Rijnzichtbrug en de Bostelbrug.

ENGELS ROOD: DE MORSPOORTBRUG

De huidige Morspoortbrug dateert uit de jaren '80 van de vorige eeuw. Het had dus geen zin om op de brug zelf kleurenonderzoek te doen. Met een zoektocht in de archieven kwam echter de nodige informatie boven water. Er lag op deze plek namelijk al een brug vanaf 1611. Uit bestekken en afbeeldingen valt af te leiden dat de opbouw van de brug in de 17de en 18de eeuw lange tijd 'Engels rood' moet zijn geweest.² Sindsdien is de brug nog verschillende keren vervangen, waarbij hij ook van vorm veranderde. De huidige brug lijkt het meest op het exemplaar zoals dat in 1924 werd gefotografeerd door W.J. Kret. Deze foto vormde dan ook de basis voor de kleurreconstructie. De opbouw van de brug lijkt er een wat smoezelige lichte tint op te hebben. Het is nu een zandsteenkleur geworden. Krets zwart-wit foto laat ook contrasterende kleuraccenten zien in een onbekende kleur. Ze zijn nu Engels rood gemaakt, als verwijzing naar de kleur die de Morspoortbrug lange tijd heeft gehad. Het meeste ijzerwerk kreeg een zwarte kleur en natuurlijk ontbreekt ook het Leidse stadswapen niet. Al met al is de brug nu weer een waardige entree tot de historische binnenstad.

GETEERDE STENEN: DE GROTE HAVENBRUG

Over de kleuren van de Grote Havenbrug deed de Vondst van de Week al verslag (te vinden op www.erfgoedleiden.nl/VVDW35).³ Inmiddels is dit brugcomplex geschilderd in twee tinten grijs met zwarte accenten, waarmee de fraaie en doordachte vormgeving in de stijl van de Amsterdamse school weer beter tot zijn recht komt.

Een bijzondere vondst bij dit kleuronderzoek waren de resten van teerachtige zwarte verf op de smalle, terugliggende banden in het metselwerk van de voormalige politiepost en het transformatorgebouw. Bij kleuronderzoek naar de uit dezelfde periode daterende Rijnzichtbrug (1931-32), werden vergelijkbare geteerde stenen aangetroffen.⁴ Hoewel het teren van stenen

Steenschuur 11, 13 en 15 in 2015 na herstel van historische stoepten, kleurbeeld en luiken.

De Morspoortbrug (detail).

traditioneel uit functionele overwegingen werd gedaan – het beschermde de stenen tegen vocht – lijkt het ook om esthetische redenen toegepast. De zwarte banden geven een horizontaal accent dat past binnen de vormgeving van beide brugcomplexen. De gebouwtjes op de Grote Havenbrug hebben inmiddels hun geteerde lagen weer terug.

WERK AAN DE WINKEL

2014-2015 bracht ook veel werk aan de Leidse winkelpuien. Dankzij een eenmalig ter beschikking gesteld extra budget voor de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld, konden in 2015 bijna alle subsidieaanvragen voor winkelpuien worden gehonoreerd. Met het extra budget wil de gemeente met name het herstel van winkelpuien in een aantal winkelgebieden in de binnenstad stimuleren.

Grote Havenbrug na herstel historisch kleurbeeld.

Detail leuning Grote Havenbrug na herstel historisch kleurbeeld.

Grote Havenbrug, detail van transformatorgebouw.

BLAUWPAARSE TULPEN: DE WINKELPUI VAN BREESTRAAT 159

De winkelpui van Breestraat 159 werd omstreeks 1920 gebouwd. De pui had rechts een toegang in een ondiepe portiek en links een groot etalagevenster met bovenlichten. Opvallend aan het pand is het fraaie gedecoreerde puikader met tulpmotieven gemaakt van bouwkeramiek.

Bouwkeramiek

In het laatste kwart van de 19de eeuw werd steeds vaker tegelwerk als gevelbekleding toegepast, als gevolg van de steeds groter wordende beschikbaarheid van weersbestendige tegeltypen.⁵ Bouwkeramiek, ook wel bouwaardewerk genaamd, is decoratief tegelwerk dat vooraf in klei gemodelleerd werd en daarna gebakken.⁶

Dit type tegels wordt vanaf de 20ste eeuw toegepast. De omkadering van de winkelpui van Breestraat 159 is opgebouwd uit een combinatie van tegelwerk (vlakke delen) en bouwkeramiek (decoratieve onderdelen).

Het herstel

In 2015 werd de winkelpui hersteld. Hierbij kreeg de pui-invulling een andere indeling, zodat er twee ingangen ontstonden: één voor de winkel en één voor de woning erboven. Daarnaast werd het bouwkeramiek en het tegelwerk gerestaureerd en waar nodig aangevuld; tijdens eerdere verbouwingen was een gedeelte van het tegelwerk vervangen door stukjes natuursteen.

TWEE 19DE-EEUWSE WINKELPUIEN: HAARLEMMERSTRAAT 4 EN 6

In 2015 zijn ook de winkelpuien van Haarlemmerstraat 4 en 6 hersteld. Verdwenen ornamenten, zoals de penantbekleding aan de linkerkant van Haarlemmerstraat 4, zijn zorgvuldig bijgemaakt in een passende houtsoort en met historische detaillering. De hardstenen plint onder het etalagevenster van Haarlemmerstraat 4 werd ontdaan van schilderwerk en hersteld met natuursteen reparatiemortel. In het geval van Haarlemmerstraat 6 koos de architect voor het schilderen van de plint in een passende kleur. Ten slotte is het houtwerk van de winkelpuien voorzien van een houtimitatie. Verkennend kleuronderzoek had uitgewezen dat de puiken in de oorspronkelijke toestand

Breestraat 159 in 1928.

De bovenlichten waren toen al aangepast.

Foto: W.J. Kret
(GN00063)

Breestraat 159 in 2012.

Breestraat 159 na herstel in 2016.

De winkelpuien van Haarlemmerstraat 4 en 6 rond 1900. Deze foto vormde de basis van de reconstructie. (GN002933, PV4546.8)

De winkelpuien van Haarlemmerstraat 4 en 6 voor en na herstel in 2016 (rechts). Foto: Wilbert Devilee (links)

gehout waren. Houtimitatie, ook wel houten genoemd, is het 'nabootsen van getimmerd hout met schilder-kunstige middelen zoals verf en vernis.'⁷ Deze decoratie-techniek werd in de 19de eeuw vaak als afwerking gebruikt van de houten onderdelen van winkelpuien.

DE PUI VAN EEN SCHOENMAKER: KOREVAARSTRAAT 6
Eind 2015 werd ook de Korevaarstraat een mooie pui rijker. Hier was het een kwestie van weghalen: recente betimmeringen en dekkende verflagen verhulden een nog vrijwel complete winkelpui uit de jaren '20, compleet met glas-in-lood bovenvensters. Het maakt onderdeel uit van een woonwinkelblok (nummers 2-8), ontworpen door het bekende Leidse architectenbureau Van der Laan. De pui heeft een omlijsting van travertin en een borstwering van donker graniet met daarin ventilatieroosters.

Schoenmaker Roy Breel is erg blij met de metamorfose van zijn winkelpui: "Ik wist wel dat er nog wat zat, maar dat het zo mooi zou worden, had ik niet verwacht!" Van zijn klanten krijgt hij alleen maar lovende reacties. Ook de eigenaar van het pand, Sjaak Scheffer, is tevreden. "Als Leidenaar gaat het aanzicht van de binnenstad mij aan het hart. Ik wil daar graag in investeren en de subsidieregeling helpt je daarbij over de streep".

De winkelpui van Korevaarstraat 6 voor herstel. Foto: Ton Koreman

Voor de herstelde pui staan eigenaar Sjaak Scheffer en schoenmaker Roy Breeel.

WINKELPUIEN OP DE KAART

Inmiddels zijn de met behulp van de subsidieregeling herstellde winkelpuien weergegeven in de digitale cultuurhistorische atlas op de website van Erfgoed Leiden en Omstreken: www.erfgoedleiden.nl/winkelpuien

Noten

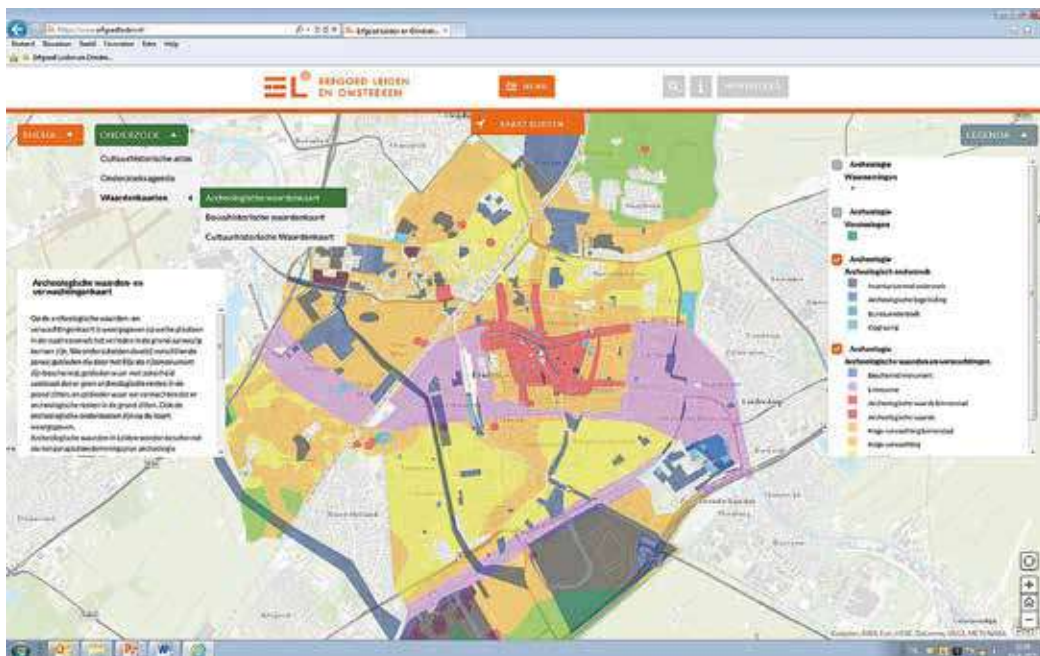
- ¹ C. Meulemans (Conserf Monumentenzorg), *Kleurhistorisch onderzoek voorgevel Steenshuur 15 te Leiden* (niet gepubliceerd), 2014.
- ² J. Tegelaar (Josefien & Co Onderzoek en restauratie), *De Morspoortbrug te Leiden. een verkennend onderzoek naar de historische afwerkingen*, 2014.
- ³ S. van Ginkel-Meester, (BBA Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis), *Kleur-, archief- en documentatieonderzoek Grote Havenbrug Leiden* (niet gepubliceerd), 2014.
S. Fischer, *Aanvullend kleuronderzoek complex Grote Havenbrug Leiden* (niet gepubliceerd), 2014.
- ⁴ S. Fischer, *Kleuronderzoek Rijnzichtbrug* (niet gepubliceerd), 2015.
- ⁵ Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, *Brochure Cultuurhistorie 13. Tegels in de twintigste eeuw*, Amersfoort, 2008, p. 4.
- ⁶ J.G. Wattjes, *Constructie van gebouwen. Deel II*, Amsterdam, 1930, p. 174.
- ⁷ E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige Termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden, 1997, p. 225.

ERFGOED IN KAART: DE CULTUURHISTORISCHE ATLAS VAN LEIDEN

Chrystel Brandenburgh

Erfgoed Leiden en Omstreken ontwikkelde in 2014 voor de gemeente Leiden een digitale cultuurhistorische atlas: Erfgoed in Kaart. Deze atlas laat de ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van de stad zien door middel van kaarten. De kaarten dienen als uitgangspunt en inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen in de stad.

De archeologische waarden- en verwachtingkaart helpt erfgoed beter beschermen.

Door veranderingen in de wet- en regelgeving hebben gemeenten de taak gekregen om cultuurhistorische overblijfselen structureel een plaats te geven in ruimtelijke plannen. Historie vormt steeds vaker een inspiratiebron, zowel in het ontwerpproces van de diverse stadsdelen als voor de historisch geïnteresseerde inwoner. Kennis over en een waardstelling van het cultuurhistorisch erfgoed is daarom noodzakelijk. Om hier meer inzicht in te krijgen besloot de gemeente Leiden tot het laten maken van een cultuurhistorische atlas.

OMVANGRIJKE INVENTARISATIE

De atlas is gebaseerd op een omvangrijke inventarisatie waarbij allerlei typen cultuurhistorisch waardevolle elementen in kaart zijn gebracht. Denk bijvoorbeeld aan bruggen, wegen, dijken, groen, industriële en religieuze gebouwen, stadspoorten, vestingwallen en objecten in de openbare ruimte zoals lantaarnpalen, elektriciteitshuisjes, banken enzovoorts. Tijdens de inventarisatie zijn tientallen historische kaarten van de stad en de omliggende gemeenten met elkaar vergeleken. Een groot aantal kaarten en luchtfoto's is voor het maken van de cultuurhistorische atlas *geo-georefereerd*. Dit betekent dat de oude kaart onder

de huidige topografische kaart is gelegd en dusdanig is opgerekt dat hij 'passend' wordt. Hierna zijn de contouren van de oorspronkelijk aanwezige structuren daarin digitaal overgetrokken. Daardoor is het mogelijk om over de historische infrastructuur en bebouwing informatie in de kaart te verwerken. Dit zijn gegevens als de datering, de beschrijving, de functie en de naam van diverse elementen.

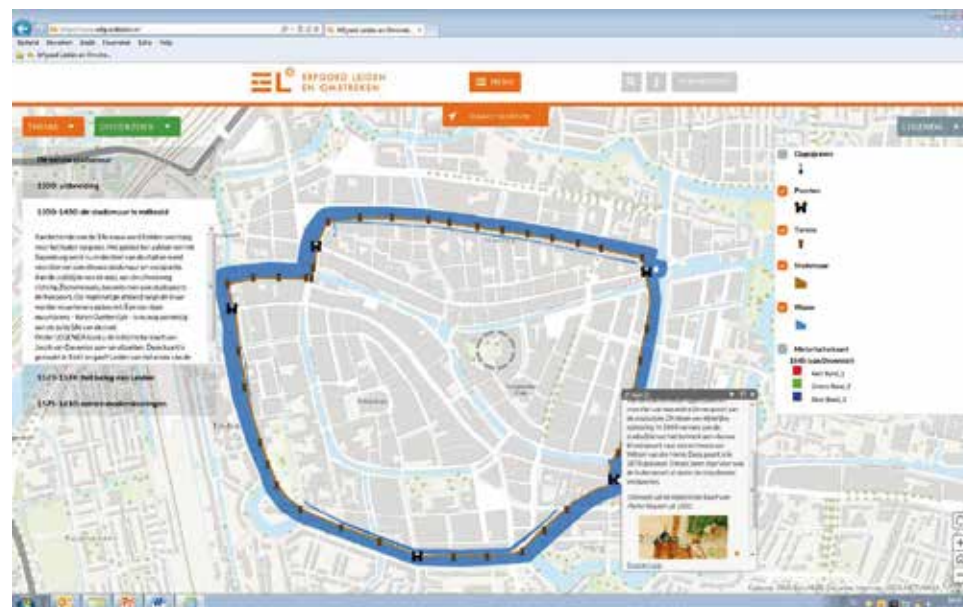
WAARDEREN EN BESCHERMEN

De ontstane informatiekaarten bestrijken de gehele bewoningsduur van de regio, vanaf de prehistorie tot het jaar 1968. Relicten van latere datum staan er (nog) niet op. De informatiekaarten geven alle cultuurhistorische overblijfselen weer die in Leiden aanwezig zijn, of inmiddels zijn verdwenen. Voor alle structuren die in meer of mindere mate nog zichtbaar zijn, is in waarderingskaarten vastgesteld hoe waardevol ze zijn. Deze kaarten worden gebruikt bij het maken van onder andere bestemmingsplannen en zijn het uitgangspunt voor de bescherming van het cultuurhistorisch erfgoed in de openbare ruimte in Leiden.

THEMAKAARTEN

Speciale themakaarten vertellen op een publieksvriendelijke en toegankelijke manier een verhaal over een aspect van de geschiedenis van Leiden, zoals stadsverdediging, de groei van de stad, landschap en ontginningsgeschiedenis, het Beleg van Leiden, archeologische opgravingen en bouwhistorische vondsten.

Kijk voor deze kaarten op www.erfgoedleiden.nl/kaarten

Speciale themakaarten vertellen het verhaal van de stad, zoals hier dat van de stadsmuren.

DE ATLAS IS GEBASEERD OP EEN
OMVANGRIJKE INVENTARISATIE
WAARBIJ ALLERLEI TYPEN
CULTUURHISTORISCH WAARDEVOLLE
ELEMENTEN IN KAART ZIJN GEBRACHT

AFFICHE HARTEVELT VULT COLLECTIE MOOI AAN

Renée Claesen

De affichocollectie van Erfgoed Leiden en Omstreken telt ongeveer 8300 exemplaren en wordt nog jaarlijks uitgebreid. Eind 2014 doet zich de mogelijkheid voor de verzameling reclameaffiches van Leidse bedrijven aan te vullen. Op een veiling duikt een ontwerp van Frans Mettes op dat hij maakte voor de Leidse distilleerderij Hartevelt. Een mooie aanvulling op de collectie.

De affichocollectie is vanaf 1990 opgebouwd met materiaal uit de prentverzameling, historische bibliotheek en archieven. Daarnaast vindt gerichte verwerving plaats door het verzamelen van materiaal afkomstig van musea, galleries, bedrijven en prikborden van bibliotheken. Met enige regelmaat wordt de affichocollectie uitgebreid met een aankoop, zoals in 2014 met die van een affiche van de bekende ontwerper Frans Mettes.

DE FRANSCH KROON EN HARTEVELT

Distilleerderij Hartevelt is een bedrijf dat vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw tot 1968 onafgebroken op dezelfde locatie aan de Langegracht in Leiden gevestigd is. Leidenaar Willem van Aken vervaardigt vanaf 1734 'gedistilleerde wateren' in branderij 'De Fransche Kroon'. In 1780 doet hij deze over aan Abraham Hartevelt (nog met een 'd'), wiens nakomelingen de distilleerderij uitbreiden. In 1917 overlijdt de laatste Hartevelt, maar er blijft onder deze naam en onder de naam 'De Fransche Kroon' geproduceerd worden. Het bedrijf wordt in 1968 overgenomen door Bols. Na ruim 230 jaar volgt een verhuizing naar Nieuw-Vennep.

FRANS METTES

Grafisch ontwerper Frans Mettes (1909-1984) ontwerpt tussen 1952 en 1977 voor de verschillende producten van Hartevelt bijna jaarlijks een nieuw affiche. Het bedrijf floreert in die jaren en zet de affiches in als belangrijkste reclamemiddel.

Mettes vernieuwt de vormgeving rondom de producten jenever, brandewijn en vieux. Deze werden van oudsher gezien als puur Hollandse dranken voor oudere mannen. Door de aanpak van Mettes verandert dit beeld radicaal en krijgen de producten van distilleerderij Hartevelt een veel luchtiger en jeugdiger imago.

HARTEVELT-AFFICHES

In de affichocollectie van ELO bevinden zich, naast twee affiches uit de periode 1920-25, nu vijf affiches die Mettes voor de firma Hartevelt vervaardigde. De aankoop uit 2014 is één van de vroegere ontwerpen voor Hartevelt en stamt dus uit 1952 of 1953. Een goede aanvulling op de al aanwezige exemplaren van dit Leidse bedrijf.

MAXIMAAL DIGITAAL

In 2014 werd het digitaliseren van alle dan aanwezige affiches voltooid. De beschrijvingen zijn te raadplegen via www.erfgoedleiden.nl. De affichocollectie bestaat voor het grootste deel uit 'jong' materiaal. Daar rust nog auteursrecht op, waardoor niet alles op de website mag worden getoond. Achter de schermen wordt hard gewerkt om zoveel mogelijk rechthebbenden te benaderen en toestemming te vragen voor vrije publicatie van het werk.

DOOR DE AANPAK
VAN ONTWERPER
METTES KRIJGEN
DE PRODUCTEN VAN
DISTILLEERDERIJ
HARTEVELT EEN
VEEL LUCHTIGER EN
JEUGDIGER IMAGO

Affiche gemaakt door Frans Mettes voor Hartevelt. (affichcollectie L27)

HAARLEMMERSTRAAT 254: EEN BOERDERIJ IN DE STAD

Pieter-Jan De Vos, Cor de Graaf en André van Noort

In de zomer van 2015 onderzochten bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) het woonwinkelpand Haarlemmerstraat 254. Het pand, tot voor kort onderdelenwinkel Swaak, bevindt zich op de hoek met de Klimmende Leeuwsteeg. Boven een fraaie winkelpui heeft het pand een klokgevel, die duidt op een voor de hand liggende 18de-/19de-eeuwse datering. Tot ieders verbazing legde bouwhistorisch onderzoek een rijke geschiedenis bloot, die meer dan 600 jaar teruggaat in de tijd. Met name de informatie uit de 15de en de 16de eeuw maakte deze ontdekking van groot belang voor de kennis van de Leidse stadsontwikkeling.

In de 15de en 16de eeuw ontplooit Leiden zich van een regionale middeleeuwse stad met 14.000 inwoners tot een internationale handelsstad met 25.000 inwoners.¹ In die periode verandert het stadsbeeld van een ruim opgezette stad met houten bebouwing naar een dichtbebouwde stad met bakstenen huizen.² Grote percelen worden gesplitst en bestaande huizen opgehoogd. In de 17de eeuw groeit het aantal inwoners zelfs naar 65.000. De aanhoudende woningnood zorgt ervoor dat de stad tot driemaal toe wordt uitgebreid. De middeleeuwse stad gaat over in de stad Leiden, zoals we die vandaag de dag kennen.

HIAAT IN DE STADSGESCHIEDENIS

Met archeologisch, archivalisch en bouwhistorisch onderzoek is de geschetste evolutie van middeleeuwse naar vroegmoderne stad te reconstrueren. Het oudste stadsdeel, gelegen ten zuiden van de Rijn, is al redelijk onderzocht, maar over het gebied ten noorden van de Oude Rijn, dat in de tweede stadsuitbreiding bij de stad werd getrokken, is veel minder bekend. Juist over de middeleeuwse periode is nog zeer weinig informatie voorhanden.

Met de tweede stadsuitbreiding, vlak na 1350, ontstaan twee bewoningskernen, Mareldorp en Overmare, samen met een uitvalsweg over de Rijndijk,

Rechts het pand Haarlemmerstraat 254 op de hoek met de Klimmende Leeuwsteeg.

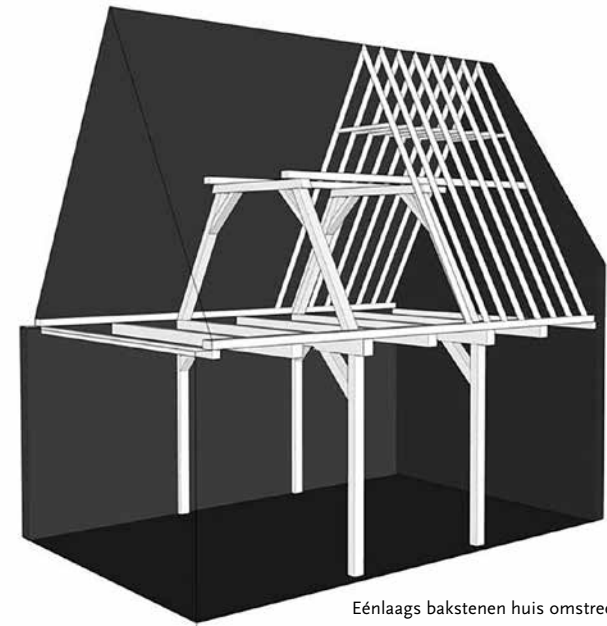
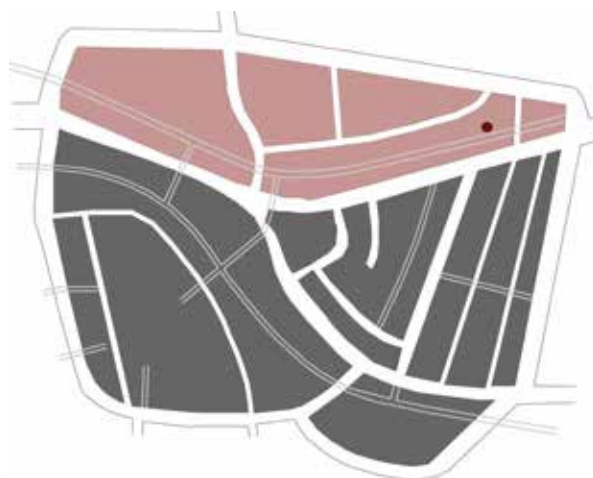
de huidige Haarlemmerstraat. De uitbreiding is ruim van opzet en het perifeer gebied blijft lange tijd onbebouwd. In de 15de eeuw is er nog volop ruimte om kloosters, gasthuizen en brouwerijen te bouwen. De stadsgeschiedenis vertelt dat veel grond in dit gebied bestemd is voor agrarische activiteiten, maar tot op heden is daar slechts mondjesmaat bewijs voor gevonden.³

HAARLEMMERSTRAAT 254, EEN HISTORISCHE BRON
 Haarlemmerstraat 254 bevindt zich in de noordoostelijke uithoek van de tweede stadsuitbreiding. Het woonwinkelpand lijkt binnen de rijke historie van de stad in eerste instantie niet van uitzonderlijke waarde. Het bouwhistorisch onderzoek, toont echter vier hoofdbouwfasen tussen 1409 en 1609 aan, die erg interessant zijn. Om een beeld van zowel de bouw- als gebruiksgeschiedenis te schetsen is ook archivalisch onderzoek uitgevoerd. Het pand vormt nu een belangrijke historische bron, die meer vertelt over de stadsontwikkeling van het “perifere gebied” binnen de tweede stadsuitbreiding.

1409: EEN VROEG STENEN HUIS MET UNIEKE EIKEN BALKLAAGCONSTRUCTIE

De vroegste bouwsporen tonen aan dat er omstreeks 1409 op deze plek een bakstenen huis is gebouwd van één bouwlaag, met de nok haaks op de straat.⁴

Eénlaags bakstenen huis omstreeks 1409.

Deze uiterst vroege datering kan worden gestaafd met verschillende bevindingen. Ten eerste is er baksteenmetselwerk aangetroffen, bestaande uit bakstenen van groot formaat en met een typische geelrode kleimenging. Volgens een referentietabel zijn deze *relatief* te dateren in de eerste helft van de 15de eeuw.⁵ Ten tweede is er een houten balklaag, ondersteund door een houtskelet en voorzien van peerkraalsleutelstukken. Op basis van constructie- en stijkenmerken zijn deze eveneens *relatief* te dateren in dezelfde periode. Dendrochronologisch onderzoek van houten onderdelen bevestigt dat het pand uit de periode 1409 +/-6 jaar stamt.⁶

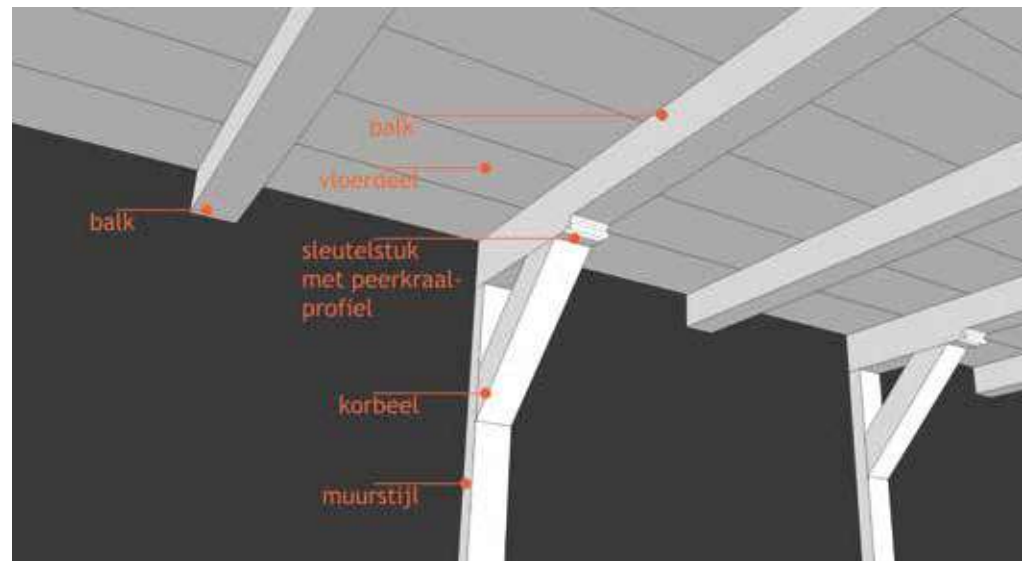
Leiden omstreeks 1350. In het roze het gebied van de tweede stadsuitbreiding. De rode stip duidt de locatie van Haarlemmerstraat 254 aan.

In de 14de en de vroege 15de eeuw waren de huizen doorgaans nog van hout.⁷ In 1406, bepaalde het Leidse keurboek nog dat “*alle huysse gheliemt wesen [...], sijn si groet of cleyne*”.⁸ Toen Leiden in 1450 het bouwen van stenen huizen verplicht stelde, liep het ver voor ten opzichte van andere steden in westelijk Nederland.⁹ Een stenen huis uit ca. 1409 kan met recht een bijzondere vondst worden genoemd.

Toch waren er in de 14de en de vroege 15de eeuw meer stenen huizen in de stad. Dit waren voor die tijd imposante woonhuizen van twee bouwlagen hoog, gebouwd door de allerrijksten. Ze bevonden zich doorgaans in het centrum van de stad, zoals aan de Breestraat, de Donkersteeg, de Hogewoerd, het Steenshuur, de Nieuwstraat en het middendeel van de Haarlemmerstraat.¹⁰ Het stenen huis Haarlemmerstraat 254 bevindt zich echter in de periferie van de middeleeuwse stad en is met slechts één bouwlaag veel bescheidener van opzet. Dit doet vermoeden dat de stad in deze periode al meer versteend was dan algemeen wordt aangenomen.

Nog een ander aspect dat dit vroeg 15de-eeuwse stenen huis bijzonder maakt, is de balklaagconstructie. De vloerdelen van de zoldervloer worden gedragen door een *enkelvoudige balklaag* met alternerend houtskelet, vervaardigd uit eikenhout. Dit is uniek, omdat alle andere huizen in Leiden uit deze periode zijn voorzien van een *samengestelde balklaag*, bestaande uit moerbalken met daarop kinderbinten. Deze constructie van een enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet is het vroegst aangetroffen voorbeeld in Leiden en wellicht in de Hollandse regio.¹¹

Enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet.

Het archiefonderzoek leverde geen informatie over de bewoning, functie, of indeling van het pand gedurende deze periode. Het is aannemelijk dat bij het huis houten aan- of bijgebouwen stonden, desondanks zijn hiervan bij het onderzoek geen restanten aangetroffen.

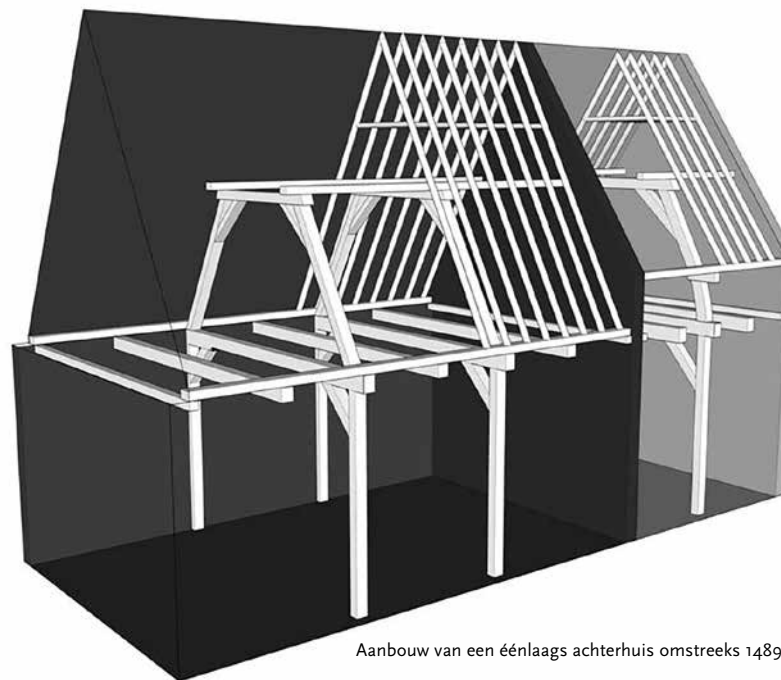
1489: AANBOUW VAN EEN VAST ACHTERHUIS

Eind 15de eeuw wordt aan het éénlaagse huis aan de straat een vast achterhuis toegevoegd. Het achterhuis is maar half zo diep als het voorhuis, maar heeft in tegenstelling tot het voorhuis op het niveau van de zolder een borstwering die voor een zekere stahoogte zorgt, waardoor de ruimte beter bruikbaar is. Ook hier is een eikenhouten enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet aangetroffen. Dendrochronologisch onderzoek levert een datering op uit 1489 +/- 6 jaar.¹² Het metselwerk verschilt met dat van het voorhuis, doordat de in het achterhuis gebruikte bakstenen beduidend kleiner zijn.

1544: ONDERDEEL VAN EEN BOERDERIJCOMPLEX

Uit archiefonderzoek is bekend dat het pand in 1544 deel uitmaakte van een boerderijcomplex dat toebehoorde aan Aelbrecht Sandersz. Hij was een vermogende boer (bouman), die naast zijn huis met erf aan de Haarlemmerstraat ook 2 morgen land in Leiderdorp en 6 morgen land in Alkemade bezat.¹³ Hoewel de functie van het pand in de 15de eeuw niet bekend is, kan wel met zekerheid gesteld worden dat het in 1544 onderdeel is van deze boerderij. Het is nog maar de derde keer dat er tijdens bouwhistorisch en archeologisch onderzoek in Leiden (delen van) een boerderij zijn teruggevonden in de stad.¹⁴ Onder boerderij wordt verstaan een ensemble van gebouwen in dienst van een agrarisch bedrijf, los van elke type-indeling.

Uit de archiefgegevens blijkt ook dat de scherpe grens tussen 'stad' en 'platteland', zoals we die nu kennen in die tijd nog niet bestond. Aelbrecht Sandersz.'s agrarische gebouwen en zijn erf lagen binnen de stadsmuren, terwijl zijn land buiten de stad lag. Dat betekent bijvoorbeeld dat zijn koeien binnen de stad op stal stonden. Bovendien was hij niet de enige boer die in dit gebied woonde, ook zijn directe burenen waren boeren.¹⁵ Ruim twee eeuwen nadat het gebied binnen de

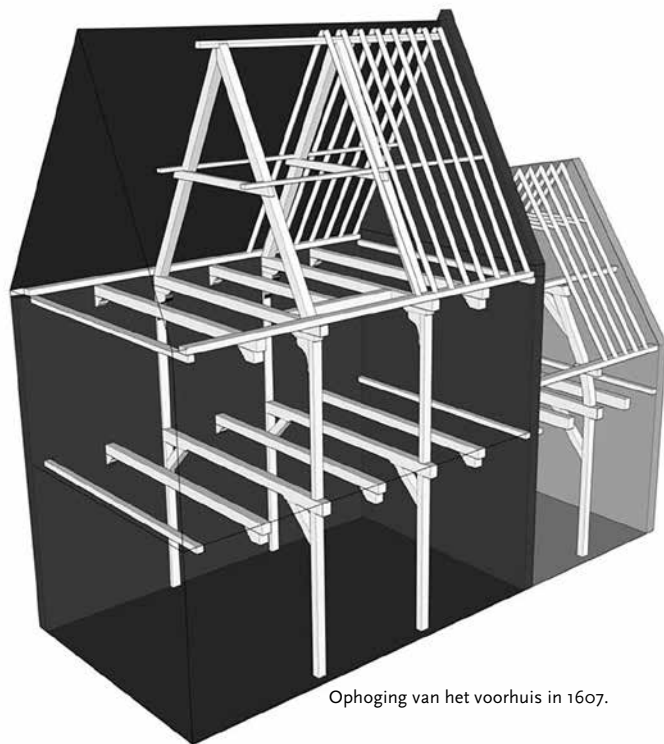
Aanbouw van een éénlaags achterhuis omstreeks 1489.

stadsmuren werd gebracht, waren delen dus nog steeds in gebruik voor agrarische activiteiten.

1607: OPHOGING VAN HET VOORHUIS

Na het Leids Ontzet in 1574 wordt de boerderij met het huis verkocht aan Adriaan Jacobsz. van Dam, die er tot zijn dood in 1604 woont. Op 29 december 1605 vindt de scheiding en verdeling van de nalatenschap plaats onder zijn weduwe Adriane Gerytsdr. en zijn kinderen Jacob

UIT DE ARCHIEFGEGEVENS BLIJKT OOK DAT DE SCHERPE GRENS TUSSEN 'STAD' EN 'PLATTELAND', ZOALS WE DIE NU KENNEN, IN DIE TIJD NOG NIET BESTOND

Ophoging van het voorhuis in 1607.

Adriaensz. van Dam en Meynsge Adriaensdr. van Dam.¹⁶ Van Dams zoon, Jacob Adriaensz., gaat in het voorhuis van het huidige Haarlemmerstraat 254 wonen. Zijn zus betreft het achterhuis en zijn moeder gaat in het andere huis op het erf wonen, dat vermoedelijk in het derde kwart van de 16de eeuw gebouwd is. Jacob Adriaenz. krijgt in oktober 1607 een subsidie voor het aanbrengen van een hard dak, dat wil zeggen dat hij zijn rietdak vervangt door een pannendak.¹⁷ Het jaartal van de harddaksubsidie is te verbinden aan de datering uit het dendrochronologisch onderzoek van de houten kap van het voorhuis, die uit herfst/winter 1603 dateert.¹⁸ Het hout dat in 1603 wordt gekapt komt uit Zweden. Het transport, wateren, drogen en verwerken van het hout neemt doorgaans enkele jaren in beslag voor het gebruikt kan worden in constructies.

Uit het bouwhistorisch onderzoek blijkt ook dat niet enkel het dak vernieuwd werd, maar dat gelijktijdig het huis werd opgehoogd met een verdieping. Op de verdieping werd ook een enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet toegepast. De tussenbalken kregen consoles met een renaissanceprofiel. Op de begane grond werden de tussenbalken ook voorzien van gelijkaardige consoles. Op deze manier werd ook de begane grond op een eenvoudige manier gemoderniseerd.

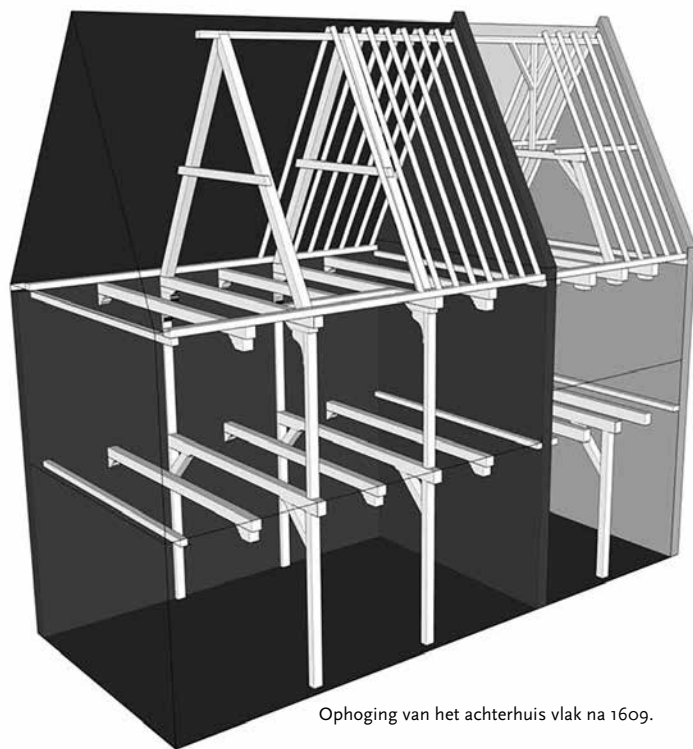
De ophoging van het voorhuis Haarlemmerstraat 254 is typerend voor de transformatie die de stad in deze periode doormaakt. In het begin van de 17de eeuw is de bewoningscapaciteit (beschikbare grond en woningen) van de stad bereikt. Er wordt de lucht in gebouwd en veel éénlaagse huizen worden in het begin van de 17de eeuw opgehoogd.

1609: OPHOGING ACHTERHUIS EN GEBORTE VAN DE KLIMMENDE LEEUWSTEEG

Voorafgaand aan de stadsuitbreidingen van 1611, 1644 en 1659, worden nog open stukken verkaveld om nieuwe woningen op te realiseren. Zo ook op het erf van Haarlemmerstraat 254. In 1609 verkoopt de weduwe van Van Dam een groot deel van het erf en worden vijf percelen gecreëerd. Op twee percelen staan huizen

DE OPHOGING VAN HET VOORHUIS HAARLEMMERSTRAAT 254 IS TYPEREND VOOR DE TRANSFORMATIE DIE DE STAD IN DEZE PERIODE DOORMAAKT

Ophoging van het achterhuis vlak na 1609.

gescheiden door een gemene muur. Op het derde perceel staan een getimmerte en de andere percelen waren *ledige erven*. Om de percelen te ontsluiten wordt de Klimmende Leeuwsteeg aangelegd. Wellicht heeft de verkaveling geld in het laatje gebracht voor de familie Van Dam, want kort daarna wordt ook het vaste achterhuis met een verdieping opgehoogd, zodat het op gelijke hoogte komt met het voorhuis.¹⁹ Bij de ophoging wordt geen gebruik meer gemaakt van een alternerend houtskelet, maar van een enkelvoudige grenen balklaag, opgelegd op halfrond eiken consoles. Het is onduidelijk of op dat moment dochter Meynsge Adriaensdr. nog in het vaste achterhuis woont. Het voorhuis blijft nog tot 1671 bewoond door Jacob Adriaensz. en al die tijd is het in gebruik als boerderij. Na zijn dood wordt het pand verkocht. In de koopakte

is sprake van een slachthuis, stalling, barg en ledig erf. Het onderzoek wijst er dus op dat het pand nog tot ver in de 17de eeuw in gebruik was als boerderij. Leiden is in de 15de eeuw de grootste stad van Nederland en in de 17de eeuw behoort het tot één van de grotere steden op wereldniveau, die zijn welvaart baseerde op aanzienlijke handel over lange afstand. Toch blijkt dat ook laat in de 17de eeuw het onderscheid tussen stad en platteland niet zo groot is als men geneigd is te denken. Feitelijk verliezen de steden hun landelijk aspect nooit geheel. Zelfs in grotere industriële en commerciële centra zoals Leiden, maar ook Haarlem, Gouda en Amsterdam waren nog open stukken land te vinden en bezitten vele burgers nog moestuinen en dieren ten behoeve van eigen consumptie.²⁰

1700: HERINDELING VAN HET PAND EN SLOOP VAN DE BRANDMUUR

Na de dood van Jacob Adriaensz. blijft het huis nog enige tijd in het bezit van de erfgenamen. Zij verkopen het huis en erf in 1699 aan chirurgijn Jan la Saer.²¹ Hij verandert wellicht de indeling van het huis, waarbij de scheidingsmuur tussen voor- en achterkamer wordt gesloopt en de vloerdelen worden vervangen. De huidige vloerdelen zijn omwille van de beperkte jaarringen moeilijk te dateren, maar worden geschat tussen 1680 en 1700.²²

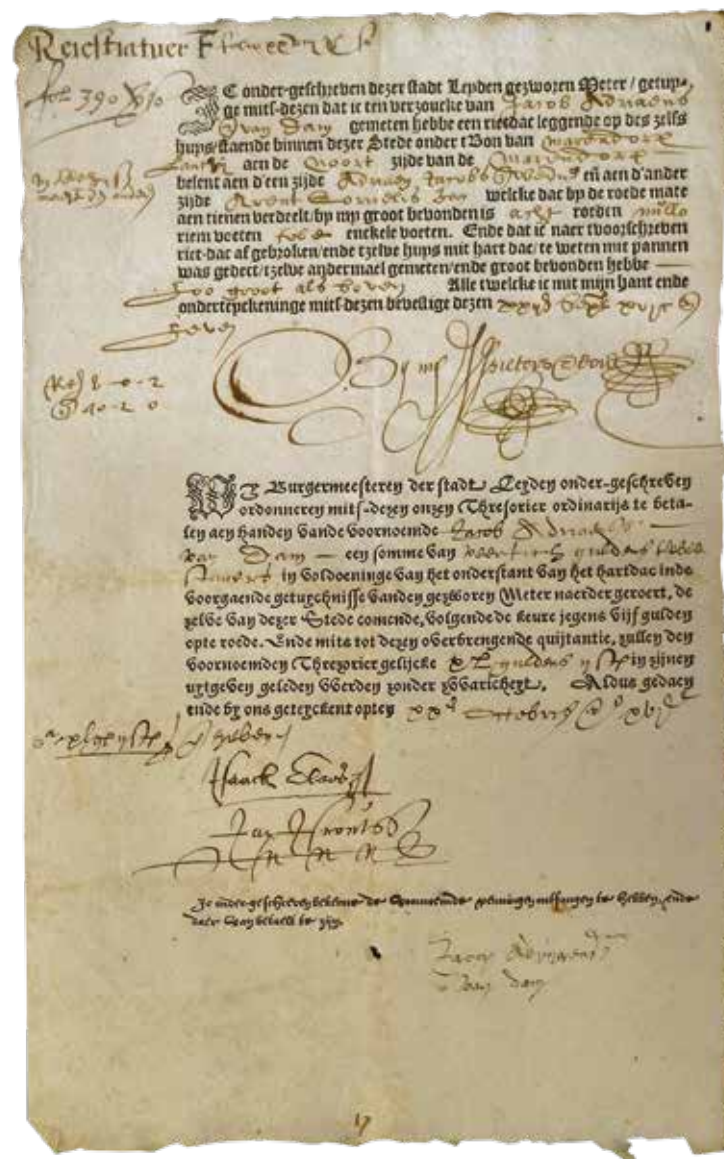
SLOT

Het gebouw erfgoed in de stad vormt niet enkel een aangenaam decor tijdens de vrijetijdsbesteding op zaterdagmiddag. De panden zijn een historische bron en kunnen veel vertellen over de ontwikkeling van de stad,

vanaf het ontstaan tot heden. Haarlemmerstraat 254 is daar een treffend voorbeeld van. Achter een op het eerste gezicht nietszeggende gevel gaat 600 jaar geschiedenis schuil. Tijdens het onderzoek lag de focus voornamelijk op de eerste twee eeuwen daarvan, namelijk van 1409 tot 1609.

Tegen alle verwachtingen in blijkt dat er aan het einde van de Haarlemmerstraat al vroeg in de 15de eeuw een bakstenen huis stond. Dit toont enerzijds aan dat deze uithoek van de stad niet onbeduidend was en anderzijds, dat de stad wellicht nog veel eerder versteende dan tot nu toe aangenomen wordt. Het huis heeft bovendien de bijzondere enkelvoudige balklaag met alternerend houtskelet – wellicht het vroegste voorbeeld van dit constructietype in de Hollandse regio.

Het perceel en de panden die zich er op bevinden, maken omstreeks 1600 onder druk van de woningnood gelijktijdig met de rest van de stad de evolutie door waarin zowel de ruimte horizontaal als verticaal wordt benut in het creëren van extra woonruimte in de stad. Daarbij wordt ook de Klimmende Leeuwsteeg aangelegd. Bijzonder is dat er toch nog steeds ruimte blijft voor het functioneren van het agrarische bedrijf tot 1671. Ook bij burenen in dit gebied is dit wellicht het geval. Daarom loont het de moeite om hier verder onderzoek naar te doen. Het blijkt nu immers dat delen van de boerderijen zijn opgegaan in de huidige nog bestaande constructies. Deze zijn niet gemakkelijk te herkennen in het huidige stedelijk weefsel, omdat ze in essentie niet veel verschillen van gewone woonhuizen. Verder onderzoek naar de agrarische bebouwing in de stad kan dus enkel worden gevoerd door integraal onderzoek.

Aanvraag 'hart dac'subsidie door Jacobs Adriaenz van Dam in 1607. (SA II, inv.nr. 7877)

Noten

- ¹ R. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw, enkele kanttekeningen', in: *Leids Jaarboekje 101* (2009), p. 63.
- ² E.D. Orsel, 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?', in: H. van den Ende en C.R. Brandenburgh (red.), *Dwars door de stad: archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*, Leiden, 2007, p. 117.
- ³ Opgravingen die duiden op agrarische activiteiten: J. Dijkstra en R. de Vries, *Daar zit een luchtje aan! Opgraving aan de Pelikaanstraat te Leiden*, Leiden, 1993; J.G.M. Kistemaker, 'Archeologisch onderzoek op het terrein van de voormalige Hartebrugschool aan de Haarlemmerstraat in Leiden', in: *Bodemonderzoek in Leiden*, Leiden, 1983.
- ⁴ Baksteenformaat: 21/21,5cm x 10/10,5cm x 5/5,5cm; 10LM: 64
- ⁵ E.D. Orsel, 'Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken', in: *Bodemonderzoek in Leiden 20*, Leiden, 2007, p. 10.
- ⁶ Pressler Gmbh, *Dendrochronologisch rapport Haarlemmerstraat 254*, NL2312GK Leiden, Gersten/Emsland, 2015.
- ⁷ E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: tot 1574*, Leiden, 2002, p. 16-58.
- ⁸ H.G. Hamaker, *De middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden*, Leiden, 1873, p. 5.
- ⁹ Voor een vergelijking van de keuren in de verschillende Hollandse steden zie het laatste hoofdstuk in: R. Meischke en G.W.C. van Wezel, *De Gotische bouwtraditie, studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort, 1988.
- ¹⁰ Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte', p. 16-58.
- ¹¹ In het boek *Houten Huizen* van Janse wordt als oudste voorbeeld, dat bekend is, Kleine Noord 11-13 te Hoorn genoemd, gedateerd in het tweede kwart van de 16de eeuw. H. Janse, *Houten huizen, een unieke bouwwijze in Noord-Holland*, Zaltbommel, 1970.
- ¹² Pressler Gmbh, 'Haarlemmerstraat 254'.
- ¹³ Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief weeskamer Leiden, inv. nr. 113B, folio 247 en 247v.
- ¹⁴ Dijkstra en De Vries, *Daar zit een luchtje aan!*; Kistemaker, 'Archeologisch onderzoek'.
- ¹⁵ Nationaal Archief, Archief Staten van Holland voor 1572, inv. nr. 275, 1011 en 1330 en ELO, SA I, inv. nr. 1346a.
- ¹⁶ ELO, Oud-Notarieel Archief Leiden, inv. nr. 34, nr. 109 dd. 1 juni 1606 en SA II, inv. nr. 6601, folio 718.
- ¹⁷ Dank aan Jan Dröge voor het uitzoeken van de harddaksubsidie. ELO SA II, inv.nr.7877, bijlagen tesorier ordinaris 1607.
- ¹⁸ Pressler Gmbh, 'Haarlemmerstraat 254'.
- ¹⁹ Pressler Gmbh, 'Haarlemmerstraat 254'.
- ²⁰ D. Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen*, Bussum, 1971, p. 5-6.
- ²¹ ELO, Oud-Rechterlijk Archief Leiden, inv. nr. 67, deel 6I, folio 225.
- ²² Pressler Gmbh, 'Haarlemmerstraat 254'.

BIBLIOTHEEK MAAKT KWALITEITSSLAG

Ingrid Pot

Aan de toch al imposante bibliotheekcollectie van Erfgoed Leiden en Omstreken zijn door schenking en aankoop veel nieuwe kennisbronnen toegevoegd. Op beheersgebied zijn de verbeterde opslag van kranten in het nieuwe depot en het ontdebelen en opschonen van de collectie belangrijke mijlpalen.

De bibliotheekcollectie groeide de afgelopen twee jaar met ruim 700 titels en in de catalogus is een aantal gepubliceerde artikelen opgenomen. In een doorlopend proces zijn enkele duizenden catalogusbeschrijvingen geoptimaliseerd. Door aankoop en schenking kwamen er boeken bij en de abonnementen zijn uitgebreid met enkele nieuwe tijdschriften.

Tijdens het Famillement (zie pag. 56) organiseerde ELO een veiling met 80 lots, samengesteld uit dubbele boeken, tijdschriften, jaarboekjes en andere bibliotheektitels.

INTERESSANTE SCHENKINGEN

ELO ontving bijzondere aanwinsten door schenkingen, zoals mooi gedecoreerde menukaarten uit eind 19de eeuw en begin 20ste eeuw en een cursusprogramma van het Leidsche Volkshuis uit 1939. Maar ook de schenking interessante brieven uit de oorlogsperiode, van de familie Beenakker, vormt een belangrijke aanvulling op de collectie Leidse oorlogsdocumentatie.

Van mevrouw C.A. Zandvliet ontving ELO een album, inclusief familiefoto's, dat het leven van de familie en Zandvliet's Boek- en Kantoorboekhandel documenteert (Haarlemmerstraat 117). Eerder schonk zij een album

Winkelpui van Zandvliet's Boek- en kantoorboekhandel Haarlemmerstraat 117 in 1947.

Vader N.G. Zandvliet met zijn zoon in de winkel in 1947. (G14E6)

over de lotgevallen van de familie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Beide albums samen vertellen het familieverhaal gezien door de ogen van mevrouw Zandvliet. Een interview met haar over de oorlogsperiode is terug te vinden onder *Uw Verhalen* op de website www.erfgoedleiden.nl/zandvliet.

OPTIMALE OPSLAG

De digitale krantencollectie maakt opslag van knipsels uit Leidse dagbladen overbodig. Door sanering zijn al een kleine 50.000 gedocumenteerde artikelen verwijderd uit de catalogus en de collectie, die hiermee geoptimaliseerd zijn voor zowel digitale als fysieke opslag.

De kranten staan volledig op de website van ELO (<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/kranten>), terwijl de originelen in het depot Zaalbergweg liggen. Voor een verantwoorde conservering worden de krantenleggers (ingebonden kranten) nu liggend bewaard.

De Leidse huis-aan-huisbladen, evenals tal van regionale kranten, bewaart ELO in het depot aan de Boisotkade.

Deze kranten zijn niet digitaal beschikbaar, maar kunnen op aanvraag worden ingezien.

**IN HET NIEUWE DEPOT WORDEN
DE KRANTEN LIGGEND, GOED
GECONDITIONEERD BEWAARD**

Onder de schenkingen deze mooi gedecoreerde menukaart uit eind 19de eeuw. (LB223 foliodeel)

Restauratie van de band van Blaeu atlas ten behoeve van de bruikleen aan het ZKM in Karlsruhe.

RESTAUREREN VOOR EEUWEN

Edith Greuter

Een restaurator heeft een grote diversiteit aan bezigheden, zoals het conserveren en restaureren van allerlei documenten en het voorbereiden van bruiklenen aan externe erfgoedinstellingen. Zo gingen twee delen van de Atlas Blaeu in 2014 als bruikleen naar Duitsland, een unieke gebeurtenis. Ook vond de aftrap van het charterproject plaats met een uitdagende pilot.

In 2014 zijn ongeveer zestig charters (oorkonden) uit het Leidse Stadsarchief I (1290-1575) behandeld en herverpakt in speciale charterbergingen. De behandeling bestaat uit het vlakken van de perkamenten charters, het reinigen van de waszegels, het herstellen van gebroken waszegels en schade aan het charter. Voor het vlakken van de zegelstaarten is een nieuwe methode ontwikkeld, die het geheel bevochtigen van het complete charter onnodig maakt. Na behandeling digitaliseert de fotograaf de charters en worden ze geborgen in het depot aan de Zaalbergweg te Leiden. Op basis van deze pilot is een definitieve werkwijze voor het project bepaald. Er is gestart met de charters van de Archieven van de Gasthuizen, waarin veel eigendomsbewijzen van onroerend goed zitten.

ATLAS BLAEU OP REIS

Alle bruiklenen passeren eerst het restauratieatelier. Daar wordt beoordeeld in welke staat zij verkeren en wat eraan moet worden gedaan om ze op verantwoorde wijze te kunnen uitlenen. Een bijzondere bruikleen was dat van de delen 1 en 3 van de Atlas Blaeu aan het Zentrum Für Kunst und

Resultaat van reinigen van een waszegel al goed te zien tijdens de behandeling.

Eindresultaat van het droog en nat reinigen van een waszegel.

De restaurator repareert een waszegel met gekleurde bijenwas en een warmte-pen.

Medientechnologie (ZKM) in Karlsruhe (D). Deze prachtig ingekleurde atlas behoort tot de kostbaarste stukken uit het bezit van Erfgoed Leiden en Omstreken. Hij is in de 17de eeuw door het stadsbestuur van Leiden besteld; op het goudstempel op voor- en achterzijde staan de kenmerkende sleutels van de stad Leiden afgebeeld. Het was noodzakelijk om deze twee delen eerst te restaureren. Na het opstellen van conditierapportages en het verpakken in een geklimatiseerde kist, werden ze onder toezicht van de restaurator naar Karlsruhe vervoerd. Deze banden behoorden tot de topbruiklenen van de tentoonstelling.

De speciale, geconditioneerde, kist met daarin de twee Blauw atlasen wordt, onder toezicht van de restaurator van ELO, in de vrachtwagen geladen.

ONVERWACHTE ONTDEKKINGEN IN BREESTRAAT 90

Edwin Orsel, Chrystel Brandenburgh, André van Noort en Pieter-Jan De Vos

Het pand Breestraat 90 is een fraai Jugendstil winkelwoonhuis uit 1904, dat is ontworpen door de Leidse architect J. van der Heijden. In 2014 is de kelder van het pand vergroot en verdiept. Hierbij kwamen bijzondere resten aan het licht uit de vroegste geschiedenis van deze centrale plek in de middeleeuwse stad.

Het perceel waarop dit pand staat, is veel ouder dan 1904. Het ligt namelijk op een van de oudste straathoeken in Leiden. De Breestraat is een door mensenhanden aangelegde dijk (of terp) die ter hoogte van het stadhuis het hoogst is. Verwacht wordt dan ook dat de oudste kern – vermoedelijk uit de 12de eeuw – op dit hoogste punt ligt, direct naast Breestraat 90. Haaks op de Breestraat ligt de Maarsmansteeg, oorspronkelijk Bruggenstraat geheten. Dit was in de middeleeuwen – voor zover bekend – de enige route naar de overzijde van de Rijn. Voor het pand ligt in de Breestraat *De Blauwe Steen*, op de plek waar de vier oudste stadsgebieden (bonnen) samenkomen en waar in de middeleeuwen recht werd gesproken.

WAT ZEGGEN DE OUDSTE BRONNEN...?

In het archief van Leiden en in het Nationaal Archief in Den Haag zijn de oudste historische bronnen van de stad opgeslagen. Het is bijzonder, dat er over een specifiek pand dergelijke oude bronnen voorhanden zijn.

Klokhuis uit de 14de eeuw

Uit archiefstukken blijkt dat de hoge grafelijke ambtenaar Gerrit Alewijnsz. († 1354) in 1315 op de hoek van de Bruggenstraat woonde en het huis pachtte van de graaf van Holland. De graaf verleende de Leidenaars in het begin van de 14de eeuw toestemming “om aan het stenen huis opte hornic van der Bruggen straten een klok te hangen, toit der stede oirbaer”. De klok werd elk uur en bij brand of ander gevaar door stadswachten geluid. Sindsdien droeg het huis de naam “clockhuys”, oftewel Klokhuis.

Breestraat 90 op een glasnegatief uit het begin van de 20ste eeuw. (GN007245)

ARCHEOLOGISCH, BOUWHISTORISCH EN ARCHIEFONDERZOEK NAAR EEN BIJZONDER PAND

In 1321 kreeg Gerrit Alewijnsz. het huis in onsterfelijke erfpacht, op voorwaarde dat de stadsklok er bleef hangen. Uit een latere bron uit 1347 blijkt echter dat Alewijnsz. het huis had laten vervallen waardoor het was ingestort: het was *"bi toedoen ende waerlossende Gherets voirscreven te nedercomen"*. De toenmalige graaf Willem V droeg hem daarom op om het huis weer op te bouwen, *"alsoe hoeghe ende alsoe starc alset was"*.¹

...EN WAT TROFFEN WE AAN?

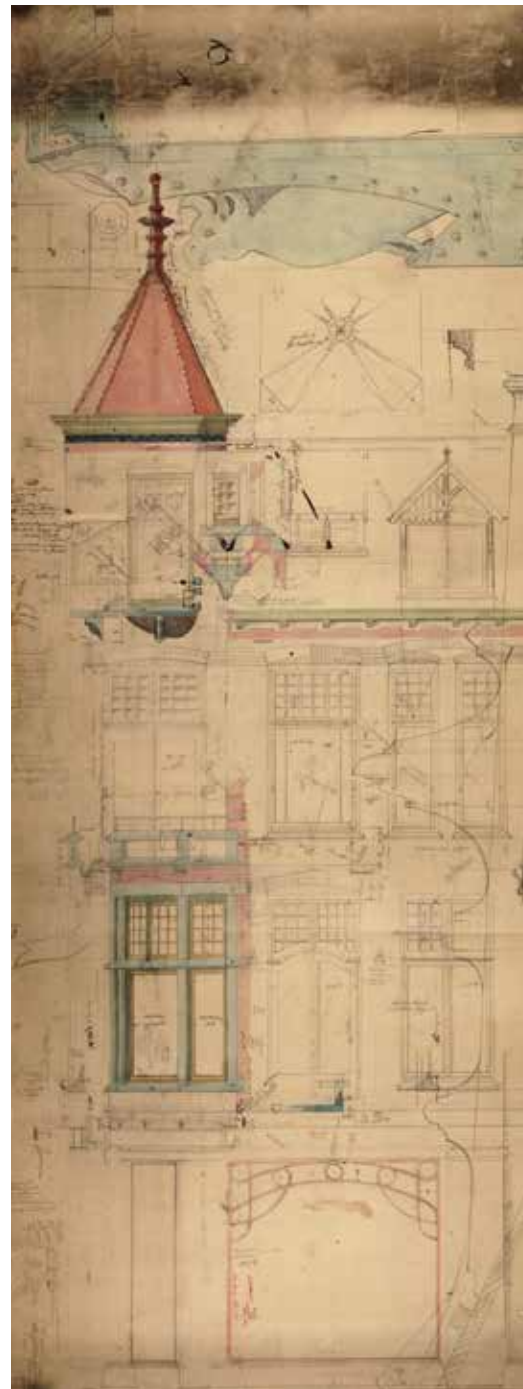
Muur uit de 14de eeuw

De bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken bezochten de kelder van Breestraat 90 in 2014. Eén van de keldermuren bleek gedeeltelijk nog uit bijzonder oud metselwerk te bestaan. Aangezien deze muur moest worden gesloopt om de kelder te vergroten, stonden de bouwhistorici en archeologen van ELO en de medewerkers van Conserf Monumentenzorg paraat om alles vast te leggen. Bij het documenteren van de muur bleek dat deze halverwege de 14de eeuw gebouwd moet zijn. Verder troffen de onderzoekers resten van een kaarsnis aan. De muur behoorde hoogstwaarschijnlijk bij het herstel van het Klokhuis in 1347 door Gerrit Alewijnsz. Dit wordt afgeleid uit de datering, maar ook uit het feit dat bij de bouw van deze muur oudere bakstenen uit het oorspronkelijke gebouw zijn hergebruikt.

Muur uit de 13de eeuw

Groot was echter de verbazing toen achter de gesloopte muur een tweede, veel oudere muur zichtbaar werd. Volgens bouwhistorici en archeologen

Tekening uit het archief van architect Jacobus van der Heijden voor het winkelpand van herenmodezaak Timmerman. (inv.nr. 38.23)

HET IS ZELDZAAM DAT VOOR EEN SPECIFIEK PAND ZULKE OUDE BRONNEN VOORHANDEN ZIJN

is deze ongeveer tussen 1250 en 1300 gebouwd. Zij baseren dat op het metselwerk van grote bakstenen van ongeveer 30 cm lang, zogenoemde kloostermoppen, en op scherven van gebruiks aardewerk in de bodem.

De ontdekte muur is heel dik en heeft centraal een grote nis voor een haard. Voor de haard hebben de archeologen resten van houten en stenen vloeren gevonden. De Breesstraat is in de loop der tijd opgehoogd, wat betekent dat deze vloer oorspronkelijk de begane grond zal zijn geweest.

De fundering van de muur is heel bijzonder: hij heeft grondbogen, waardoor men deze met minder stenen toch diep kon funderen en bovendien was de boog iets flexibel waardoor de muur goed kon 'zetten'. Aanzetten van dwarsmuren maken duidelijk dat het oude stenen huis waarschijnlijk even groot was als het huidige gebouw.

Het zware muurwerk is 80 cm dik en gold in die tijd als sterk en verdedigbaar.

Bij het uitgraven van de kelder waren bouwhistorici en archeologen betrokken.

Reconstructie van de oorspronkelijke situatie met grondbogen, houten vloer en haardnis.

De graaf verbod in 1351 en 1352 het bouwen van huizen met dikke muren om zijn macht veilig te stellen. Dit verklaart waarom er in Leiden weinig gebouwen met dikke muren voorkomen.

KORTOM

Het is bijzonder dat 14de-eeuwse historische bronnen direct aan archeologische of bouwhistorische uit dezelfde tijd kunnen worden gekoppeld. De 14de-eeuwse muur met kaarsnis hoort hoogstwaarschijnlijk bij de herstelling in 1347 door Gerrit Alewijnsz. waarover de historische bronnen spreken. Uit nog oudere historische bronnen blijkt dat er op deze plek aan het begin van de 14de eeuw al een groot stenen huis stond dat een halve eeuw later dermate was vervallen dat het op instorten stond.

De bouwhistorische en archeologische vondsten tonen aan dat het huis zelfs nog wat ouder kan zijn en mogelijk al in het midden van de 13de eeuw

is gebouwd. In deze periode was houtbouw veel gebruikelijker. Het vroege voorkomen van een zwaar gefundeerd bakstenen huis wijst erop dat dit een belangrijk pand geweest moet zijn, maar ook dat de baksteenproductie en steenbouw in deze regio mogelijk al verder in opkomst waren dan tot nu toe gedacht.

Noot

¹ E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: *R.C.J. van Maanen (red.), Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: tot 1574*, Leiden, 2002, p. 52.

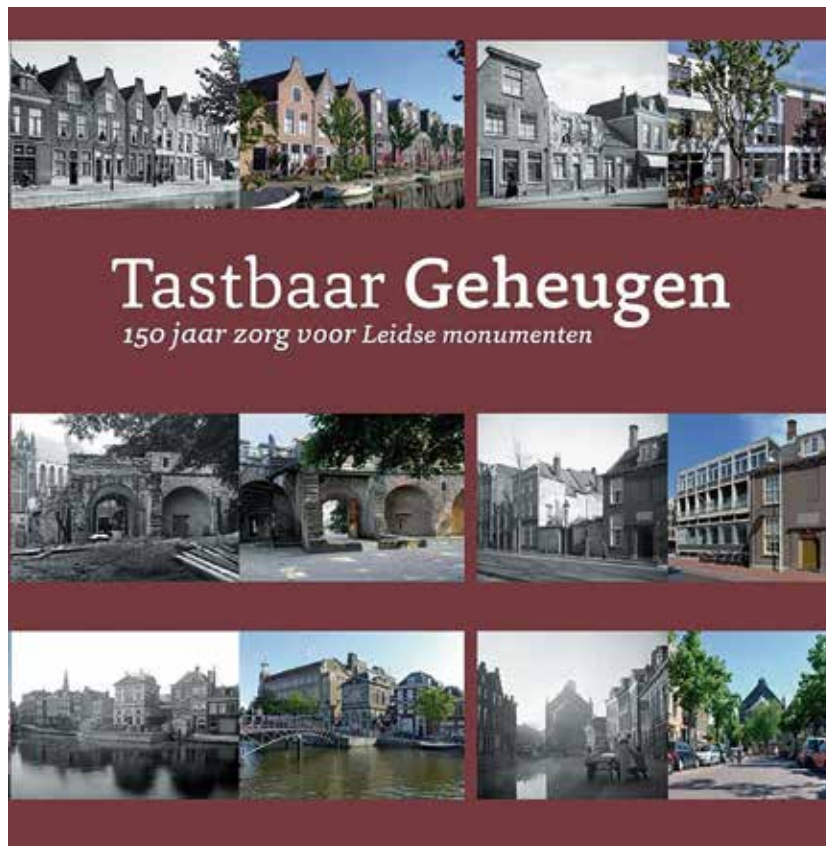
De tweede en veel oudere muur (13de eeuw) met een grote nis voor een haard.

GROOT WAS DE VERBAZING
TOEN ACHTER DE GESLOOPTE
MUUR EEN VEEL OUDERE
MUUR ZICHTBAAR WERD

ZORGEN VOOR LATER: TWEE NIEUWE PUBLICATIES OVER MONUMENTENZORG IN LEIDEN

Esther Starkenburg

Dat de historische binnenstad in Leiden tegenwoordig in zo'n goede conditie verkeert, is allerminst vanzelfsprekend. Het boek *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten* maakt de balans op van de Leidse erfgoedzorg en kijkt naar de toekomst ervan. En de publicatie in de serie 'Bodemschatten en bouwgeheimen' beschrijft de restauratie van het stadhuis van Leiden.

TASTBAAR GEHEUGEN

De zorg voor monumenten is een belangrijk onderdeel van de stadsgeschiedenis van Leiden. Dat de historische binnenstad er goed bij staat, is niet alleen het resultaat van de noeste arbeid van pandeigenaren en vaklieden, maar ook van betrokken burgers, stadsbestuur en ambtenaren. Uiteenlopende initiatieven van particulieren, gemeente en het Rijk hielden het Leids erfgoed in stand, voordat de erfgoedzorg in 1961 wettelijk geregeld werd in de *Monumentenwet*.

DE DYNAMIEK VAN DE MONUMENTENZORG

Het boek bestaat uit thematische hoofdstukken, korte verhalen over opmerkelijke monumenten en interviews met uiteenlopende betrokkenen. Aan de orde komen de veranderingen die zich in de loop der jaren hebben voorgedaan in het denken over de zorg voor erfgoed. Wat is daarvan terug te zien in het huidige straatbeeld? Hoe heeft de betrokkenheid van de burger zich ontwikkeld? Wat was de rol van eigenaren, architecten, aannemers en historische verenigingen?

RESTAURATIE BESTUURSVERDIEPING STADHUIS

De restauratie van de interieurs op de bestuursverdieping van het stadhuis is in 2013 voltooid. Op initiatief van de Historische Vereniging Oud Leiden (HVOL) en Erfgoed Leiden en Omstreken zijn de resultaten in 2015 gepubliceerd in het boek *Het Stadhuis van Leiden. De restauratie van de bestuursverdieping*².

INTERIEUR IN OUDE LUISTER HERSTELD

Na de verwoestende brand van 1929 moest het Leidse stadhuis worden herbouwd. Er is toen besloten de zestiende-eeuwse voorgevel te behouden en daarachter een volledig nieuw gebouw op te richten. Door middel van een besloten prijsvraag werd de architect C.J. Blaauw als ontwerper aangewezen. Blaauw leverde een krachtig totaalontwerp, waarbij de architectuur, interieurs en het meubilair één geheel vormen.

Zestig jaar intensief gebruik, onzorgvuldige aanpassingen en achterstallig onderhoud maakten een grondige aanpak nodig. Hierbij was het uitgangspunt: behoud gaat voor vervangen; men wilde de samenhang van Blaauws ontwerp herstellen. Het gerestaureerde meubilair kwam in veel gevallen terug op de oorspronkelijke plaats, waardoor materialen, vormen en kleuren weer een eenheid vormen.

Noten

¹ E. Starckenburg e.a. (red.), *Tastbaar geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leiden, 2014.

² B. Laan, *Het Stadhuis van Leiden. De restauratie van de bestuursverdieping*, Bodemschatten en bouwgeheimen 9, Leiden, 2015.

EERSTE HULP BIJ DUURZAAM ERFGOED

Ilse Koreman en Suzanne Herben

Voor historische panden gelden moderne eisen, als het gaat om wooncomfort en energiezuinigheid. Hoe kan een historisch pand comfortabeler en energiezuiniger worden en wat is er eigenlijk mogelijk bij een monument? Het project duurzame monumentenzorg richt zich sinds 2014 op het verduurzamen van het Leidse erfgoed.

Energiebesparing is een actueel onderwerp, ook bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Het isoleren van juist oudere historische woningen ligt voor de hand, maar is lang niet altijd zonder risico's. Het is daarom belangrijk die ingrepen te doen die passen bij een woning. ELO biedt 'Eerste hulp bij duurzaam wonen' aan, een gratis maatwerkadvies, dat eigenaren van historische woningen ondersteunt bij hun keuze voor de juiste maatregelen. De adviseur duurzame monumentenzorg kijkt samen met de eigenaar naar de mogelijkheden om een historische woning te verduurzamen.

DUURZAAMHEIDSAMBITIES

Door een intensieve samenwerking tussen ELO en de afdeling duurzaamheid van de gemeente Leiden, is gezocht naar innovatieve benaderingen waarbij gebouwd erfgoed en duurzaamheidsingrepen zich niet langer moeizaam tot elkaar verhouden, maar elkaar versterken. ELO richt zich op het blijvend functioneren van de historische gebouwen en streeft ernaar dit

erfgoed in betere staat over te dragen aan volgende generaties. De gemeente draagt bij op financieel vlak met een subsidieregeling 'Investeren in thuis' en een duurzaamheidslening voor woningeigenaren die investeren in energiebesparende maatregelen.

ZONNE-ENERGIE IN EEN HISTORISCHE CONTEXT

Zonnepanelen (en zonnecollectoren) kunnen een goede bijdrage leveren aan een verhoogd gebruik van duurzame, groene energie. In een historische omgeving wordt het contrasterende materiaal op het historische dak echter als sterke aantasting van het aanzicht ervaren.

De vraag om ook binnen het Beschermd Stadsgezicht en bij monumenten dergelijke duurzame energie op te wekken neemt toe. In samenwerking met partners uit de stad heeft ELO voor het plaatsen van zonnepanelen op monumenten en op panden binnen het Beschermd Stadsgezicht richtlijnen opgesteld, die zijn opgenomen in de Welstandsnota 2014.

Voorbeeld vloerisolatie.

VOORBEELD INNOVATIEVE BENADERING VLOERISOLATIE EN ZONNEPANELEN

In een niet monumentale woning, gebouwd in de eerste helft van de 20ste eeuw is dakisolatie aangebracht en zijn de ramen voorzien van dubbelglas.

De eigenaar wil het historische woonhuis verduurzamen en wil graag weten wat er nog meer mogelijk is. Hij krijgt het advies om vloerisolatie toe te passen, omdat dit goed mogelijk is met de ruime en droge kruipruimte onder de houten balkvloer van de begane grond. Een ander deel van het advies richt zich op het platte dak dat zich uitstekend leent voor zonnepanelen. Beide maatregelen zijn uitgevoerd.

Voorbeeld achterzetraam.

VOORBEELD INNOVATIEVE BENADERING RAAMISOLATIE

In dit monument zijn al energiebesparende maatregelen getroffen, zoals dakisolatie. Het woonhuis heeft schuiframen met een roedenverdeling met enkelglas. Er ontstaat vaak condens aan de binnenzijde van de ramen en deze vormen ook een groot koud oppervlak.

De eigenaar van dit monument krijgt het advies een achterzetraam toe te passen. Dit is een extra raam aan de binnenzijde van de woning. Hierdoor ontstaat er een dubbel raam. Naast een goede thermische isolatie zijn ook direct kieren en naden gedicht en resulteert het in minder geluidsoverlast van buiten.

VOORBEELD ZONNEPANELEN OP EEN MONUMENT

Gebouw De Nieuwe Energie is met bijna 300 zonnepanelen de grootste zonnecentrale van Leiden. De sheddaken van dit gebouw zijn zuid georiënteerd en hebben een perfecte hellingshoek voor zonnepanelen. De initiatiefnemer heeft samen met ELO de mogelijkheden bekeken. Het dakvlak is geanalyseerd en getoetst aan de zichtlijnen uit Welstandsnota 2014. De panelen mogen niet zichtbaar zijn vanuit de openbare ruimte op een hoogte van 1,80 meter en een maximale afstand van 75 meter. Delen van het dakvlak zijn vanuit de openbare ruimte zichtbaar en daarom zijn deze vrijgehouden. Naast de voorschriften over zichtbaarheid zijn er per type dak nog aanvullende uitvoeringsrichtlijnen opgenomen.

Zonnepanelen op gebouw De Nieuwe Energie. Foto: Energiek Leiden

Analyse zichtlijnen dakvlak van de Nieuwe Energie.

COLLECTIEPLAN HISTORISCHE BOUFRAGMENTEN VASTGESTELD

Edwin Orsel

Begin 2015 is een plan vastgesteld met kaders voor de vorming van een collectie historische bouwfragmenten van Erfgoed Leiden en Omstreken. Deze collectie bevat historisch materiaal gerelateerd aan de bouw in Leiden en omgeving, zoals deuren, bakstenen en behang. Een waardevolle verzameling waarvan er weinig zijn in Nederland.

Het collectieplan biedt een overzicht van de omvang en samenstelling van de collectie historische bouwfragmenten en beschrijft het beleid. Doelstelling is de collectie te beheren en aan te vullen, toegankelijk te maken voor wetenschappelijk onderzoek en verhalen erover te presenteren aan het publiek.

MONSTERS EN OBJECTEN

In principe streeft ELO er naar dat bouwhistorische objecten blijven waar ze horen: in het gebouw zelf. Mocht dat om welke reden dan ook niet mogelijk zijn, dan kan ELO de objecten aan de collectie toevoegen als deze voldoen aan de criteria uit het plan. Daarnaast worden tijdens bouwhistorisch onderzoek ook monsters verzameld als deze bij restauraties of verbouwingen worden vervangen of verwijderd.

Om opgenomen te worden, moet een object bouwgerelateerd, Leids of regionaal, en historisch zijn. Daarnaast moet sprake zijn van:

- een symboolfunctie (als duidelijke herinnering aan een belangrijk persoon, gebeurtenis of bouwwerk) of
- een schakelfunctie (als wezenlijk element van een reeks of ontwikkeling die voor de wetenschapsbeoefening van belang is) of

- een ijkfunctie (als wezenlijke bijdrage voor onderzoek of kennis) of
- het is een onlosmakelijk onderdeel van een ensemble.

DIGITAAL ONTSLUITEN EN KOPPELEN

Actief worden specifieke referentiecollecties binnen de collectie aangelegd en opgebouwd, onder andere voor bakstenen, dakpannen en behang. De bouwfragmenten worden gecatalogiseerd en opgeborgen in het depot. Sinds eind 2014 heeft de collectie een plek gekregen in de nieuwe depotruimte aan de Zaalbergweg 15 in Leiden.

Het is de bedoeling deze fysieke collectie in de toekomst digitaal te ontsluiten en te koppelen aan bouwhistorische dossiers en de fotocollectie. Als Leidse bouwhistorische collectie wordt deze toegankelijk via de website en daarmee bruikbaar voor iedereen.

Het is één van de weinige voorbeelden van een dergelijke collectie in Nederland en daarmee regionaal, nationaal én internationaal van belang.

Foto's: W. Devilee

GRAVENSTENEN EN WOONTORENS IN HOLLAND VERGELEKEN

WERD ER IN HET LEIDSE GRAVENSTEEN OOK GEWOOND?

Edwin Orsel

In de binnenstad van Leiden bevindt zich het Gravensteencomplex. Het oudste deel hiervan is het Gravensteen, een bakstenen toren uit het eind van de 12de eeuw. Het lijkt op een woontoren, maar is het dat ook? Om dit te onderzoeken, wordt in dit artikel het Leidse Gravensteen vergeleken met andere bekende gravenstenen en woontorens in Holland.¹

Het Leidse Gravensteen behoort tot de oudste gebouwen van Leiden. Aan het eind van de 12de eeuw ontstond direct ten zuiden van het dijkdorp langs de Breestraat een grafelijk hof. Dit hof was een verdedigbare residentie en bestond onder andere uit een omgracht grafelijk huis en een omgrachte vrijstaande toren, het Gravensteen. De toren werd gebouwd tussen 1183 en 1199. De functie van het Gravensteen is niet precies bekend. Het wordt gezien als een verdedigbare toren, gebouwd als statussymbool door de graaf van Holland.⁴ Uit latere historische bronnen is bekend dat de toren diende voor het opsluiten van gevangenen van de graaf, die als landsheer de rechtspraak uitoefende.⁵ Maar was dat ook in de 12de eeuw al zo of had het Gravensteen toen vooral een woonfunctie?

GRAAFSCHAP HOLLAND EN GRAVENSTENEN

Er zijn meer gravenstenen in het graafschap Holland bekend: in Haarlem, Delft, Zierikzee en Middelburg. Dit zijn samen met Dordrecht, 's-Gravenhage en Alkmaar de oudste 12de-/13de-eeuwse steden in Holland.⁶ Leiden is daarbij – op Dordrecht na – voor zover bekend de

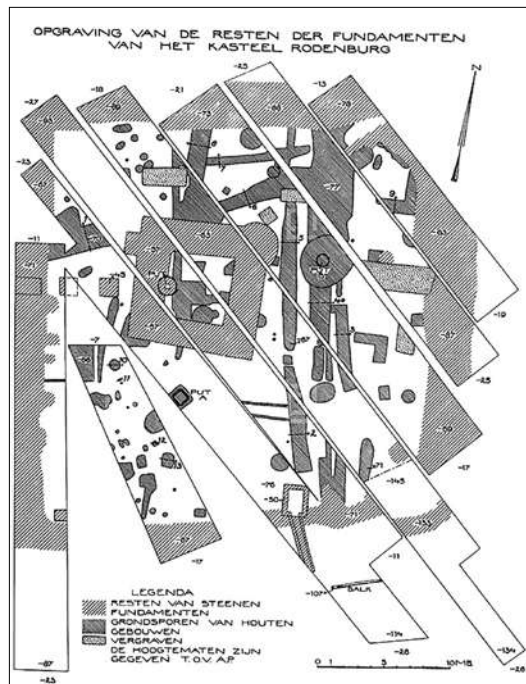

Het Gravensteencomplex in het centrum van Leiden, met centraal de vierkante bakstenen toren uit 1183-1199.

GRAVENSTENEN EN WOONTORENS IN HOLLAND VERGELEKEN

	Gravensteen	Woontoren	Datering	Hoofdvorm			Grondvorm			Afmetingen (m)	Muurdikte (m)	Formaat baksteen (cm)
				toren	toren en gracht	toren op omgrachte motte	vierkant	D-vormig	rechthoekig			
Leiden	x		1183-1199		x		x			± 7 x 7	1,5 en 0,75	29/31/ x 14/15 x 10/12
Haarlem	x		± 13e eeuw	?			?			± 6 x 6	?	± 30
Delft	x		± 1250	x			x			5,8 x 5,8	0,8	29,5 x 14,5 x 8
Middelburg	x		13e eeuw	x			x			± 10 x 10	1,45 – 0,90	28/29 x 14/15 x 7,5/8
Rodenburg		x	13e eeuw		x		x			9,5 x 9,5	2,25	28 x 12 x 6,5
Dever		x	± 1370		x			x		10,5 x 9,1	2 en 1,8	23 x 11 x 5,5
Riviere		x	± 1250		x		x			12 x 12	3 en 1,35	28/30 x ? x 7,5/8
Huys ten Berghe		x	1269			x	x			10,1 x 10,1	1,35	28,5/29,5 x 15 x 7,5
Heenvliet		x	± 1230		x				x	14,2 x 10,8	2,3 en 2	31/32 x 14/15 x 7,5/9

Overzicht van de bekende Gravenstenen en woontorens in Holland en hun afmetingen en kenmerken.

In de omgeving van Leiden stond de woontoren Rodenburg.¹⁶ Deze toren is in 1929 en 1939 opgegraven. Rodenburg was een omgrachte vierkante bakstenen toren. Op basis van archeologische vondsten, bronnen en baksteenformaat is deze woontoren te dateren in de 13de eeuw. Opgnavingsplattegrond vermoedelijk door W.C. Braat, 1940 (ELO, tekeningencollectie).

oudste. Een zeer bekend Gravensteen staat in Zierikzee. Het huidige gebouw dateert uit 1524-1526, maar in de archiefbronnen is al in 1358 sprake van een Gravensteen.⁷ Er is helaas niets bekend over de vorm en bouwwijze van dit oudste gebouw. In 's-Gravenhage werd vanaf circa 1230 een grafelijke residentie uitgebouwd. Het begrip 'gravensteen' is hier onbekend, maar er wordt in de bronnen wel gesproken van een gevangenis. Er is sprake van een 'Steen' of 'Mijns heeren vangenisse' op de Nederhof.⁸ Het is onduidelijk waar deze stond of hoe deze eruitzag. De bekende Gevangendoor, die in oorsprong 13de-eeuwse Voorpoort, werd pas in 1428 officieel grafelijke gevangenis.⁹

De oudste stad in het graafschap Holland is Dordrecht. Ook hier spreken de historische bronnen niet expliciet van een 'gravensteen', maar noemen ze wel een gevangenis. In 1284 verleende graaf Floris V aan de stad Dordrecht een vergunning voor de bouw van een hal en daarnaast een sterk stenen huis.¹⁰ Dit laatste moest dienen als gevangenis voor mensen die een misdaad hadden begaan tegen de graaf of de stad. Helaas is van dit sterke stenen gevangenhuis verder niets bekend.

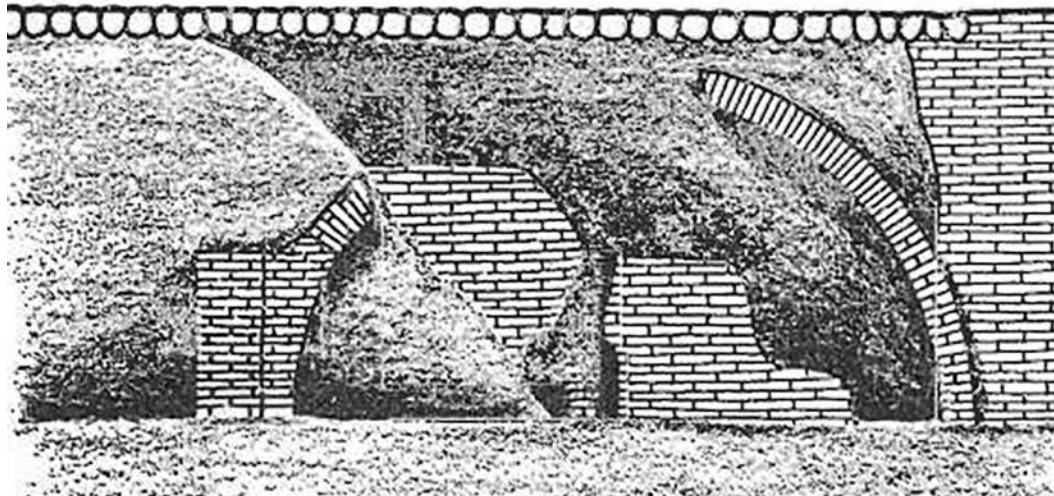

DE BETEKENIS VAN HET WOORD 'STEEN'

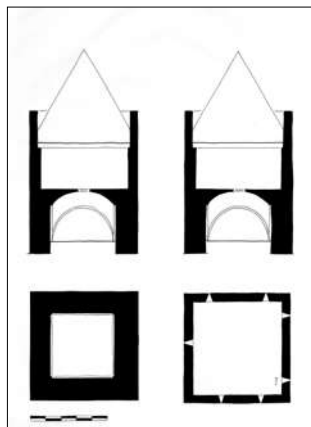
Ook in België komen 'stenen' voor. Het Gentse *Gravensteen*, een groot natuurstenen rechthoekig gebouw uit vermoedelijk de 11de eeuw, had waarschijnlijk voornamelijk een residentiële functie voor de graaf van Vlaanderen.¹⁴ In het onderste niveau is echter wel degelijk een dubbele gevangenis aanwezig. Dit Gravensteen is dus een grafelijke woning in combinatie met een beperkte gevangenisfunctie. In Belgische archiefbronnen komt het begrip 'steen' veel vaker voor. Het zijn dan doorgaans zware stenen huizen met alleen een woonfunctie.¹⁵ Op basis hiervan kan worden geconcludeerd dat een 'steen' duidt op een sterk/stevig gebouw, in een tijd dat overige woonhuizen voornamelijk nog in hout of vakwerk werden gebouwd. Een 'gravensteen' lijkt dan een vergelijkbaar sterk gebouw, dat al dan niet een woonfunctie of gevangenis kan hebben gehad.

WOONTOREN OF GEVANGENIS?

De oude gravenstenen in Holland hebben, zo blijkt uit de historische bronnen, al vrij vroeg in de geschiedenis een gevangenisfunctie gehad. Qua uiterlijk lijken ze echter ook op verdedigbare woontorens. De vraag is wat de primaire functie van de gravenstenen was: woontoren of gevangenis. Alhoewel er overeenkomsten zijn in de vorm van de gravenstenen en de ons bekende woontorens uit Holland, zijn er ook verschillen. Allereerst is het opvallend dat de gravenstenen voorkomen in een stedelijke context, in tegenstelling tot de woontorens. De woontorens hebben daarnaast dikkere muren dan de gravenstenen. Maar wat nog belangrijker is: de gravenstenen hebben een kleiner bewoonbaar oppervlak.

Documentatie van de in 1863 opgegraven veronderstelde resten van een Haarlems gravensteen (uit: Temminck, *Haarlem vroeger en nu*, 1971). In Haarlem wordt in de bronnen in 1359 een 'Gravenstien' genoemd: "De helfte van den toerne die geheeten is 's graven stien onverdeelt staende ende geleghen is binnen Haerlem op die Spaerne en die oude grafte van Bakenesse".¹¹ De grote bakstenen wijzen op een datering in de 13de eeuw.

Reconstructie van de oudste fase van het Leidse Gravensteen uit 1183-1199.

Ook de voor een woning zo belangrijke elementen als een put, oven of schouw zijn in de gravenstenen onbekend. Ze lijken daarmee minder geschikt om als woning gediend te hebben en een primaire functie als gevangenis is daarmee waarschijnlijker. Waarom koos de graaf bij de bouw van zijn gevangenis dan voor de vorm van een woontoren? Een gevangenis kan immers in elk gebouw gehuisvest worden. Een praktische verklaring is niet voorhanden. Vermoedelijk heeft het te maken met de symboliek van de woontoren. Een versterkte toren werd namelijk beschouwd als teken van macht en symboliseerde zo de macht van de graaf in de stad.

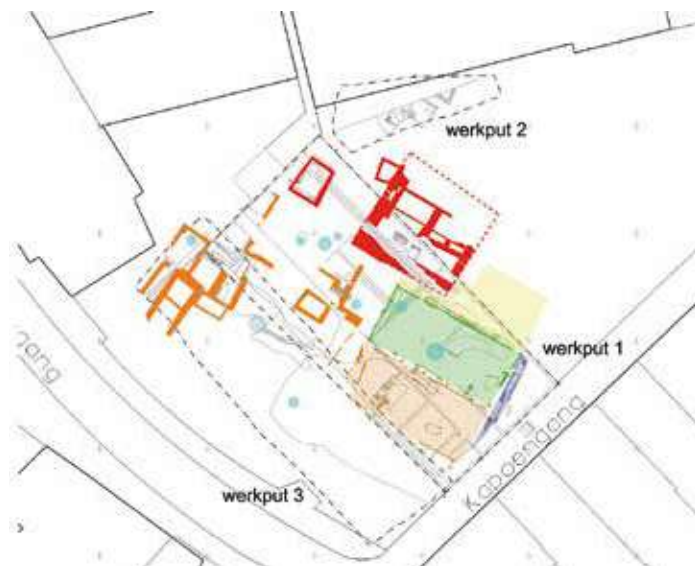
Ten zuiden van Delft staat in de kleine stad Schiedam de ruïne van het Huys te Riviere.¹⁸ Foto's T. Hermans

Vlak ten zuiden van Lisse staat de woontoren Dever.¹⁷ Deze omgrachte D-vormige bakstenen toren is omstreeks 1370 gebouwd.

Ten oosten van Schiedam staat in Hillegersberg op een motte de in 1269 gebouwde woontoren Huys ten Berghe.¹⁹

Ook in Middelburg stond een Gravensteen. In zijn meest recente vorm was het gebouwd in 1528, maar de oudste fase zou al van vóór 1301 stammen.¹³ Recente opgravingen in 2012 hebben deze 16de- en 13de-eeuwse fasen blootgelegd. Op de opgravingsplattegrond is in rood de fundering van een zwaar torenachtig bouwwerk te zien. Bron: Walcherse Archeologische Dienst, met dank aan Bernard Meijlink.

OPGEDEELD IN BALJUWSCHAPPEN

Wat opvalt aan de vier oudste Hollandse gravenstenen (Haarlem, Delft, Leiden en Middelburg) is dat ze alle vier in een afzonderlijk historisch rechtsgebied liggen, een zogenoemd baljuwschap. De baljuw was door de graaf van Holland aangesteld als zijn vertegenwoordiger en plaatsvervanger en sprak in zijn naam recht en verrichte bestuurlijke taken.²¹

Voorheen verrichte de graaf als landsheer zelf alle bestuurstaken en ging persoonlijk rond om recht te spreken.²² Maar doordat deze werkzaamheden steeds meer toenamen, stelde de graaf aan het eind van de 12de eeuw voor heel Holland een eerste functionaris aan als zijn plaatsvervanger: de baljuw.²³ Al snel ontstonden meerdere baljuwschappen met elk een eigen baljuw aan het hoofd.²⁴ In 1243 werd het eerste baljuwschap door Graaf Willem II van Holland (1234-1256) opgedeeld in Zuid-Holland (Dordrecht en omgeving), Noord-Holland (het vaste land van het huidige Zuid-Holland) en Kennemerland.²⁵ Noord-Holland werd in 1273 opgesplitst in Rijnland, Delfland en Schieland.²⁶

WOONTOREN: HET KLEINSTE KASTEELTYPE

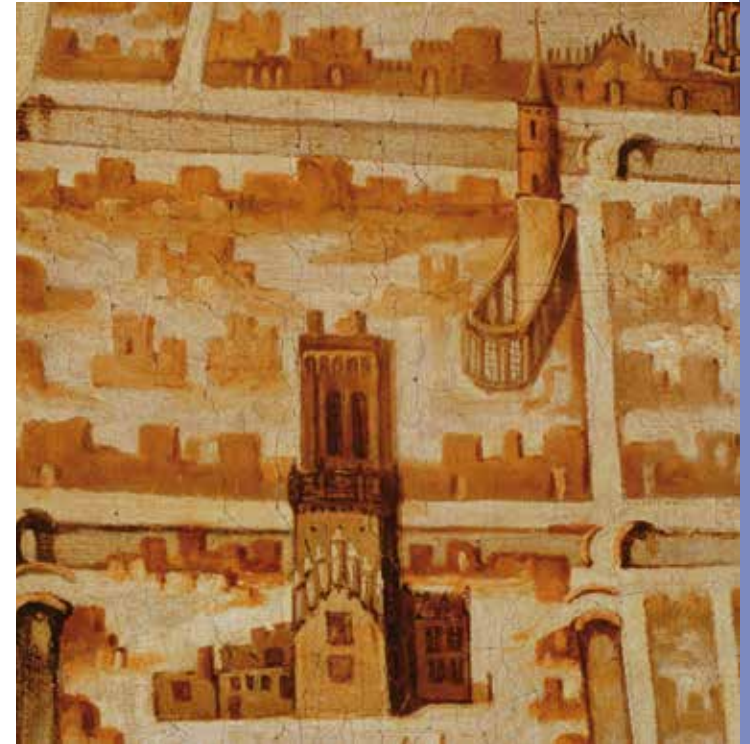
Een woontoren wordt in Nederland beschouwd als het kleinste kasteeltype.² Taco Hermans heeft in zijn promotieonderzoek de definitie aangescherpt: *“een woontoren in Nederland is de kleinst mogelijke hoofdburcht die alle kenmerken van een hoofdburcht in zich draagt. Het gaat om een solitair gebouw op een, meestal omgracht stuk grond, dat door zijn beperkte omvang geen andere bebouwing toelaat. De vertrekken zijn op elkaar gestapeld en per bouwlaag bevat de toren één ongedeeld vertrek. De toren heeft in het algemeen een maat tussen de 8 en de 10 meter in het vierkant, later meer rechthoekig en met een hoogte van gemiddeld twee bouwlagen boven een kelder. De toren is overwegend gebouwd in de tweede helft van de 13de eeuw en eerste helft van de 14de eeuw... De functie was naast verdediging en woning hoofdzakelijk statussymbool en landmark.”*³

AFSLUITING

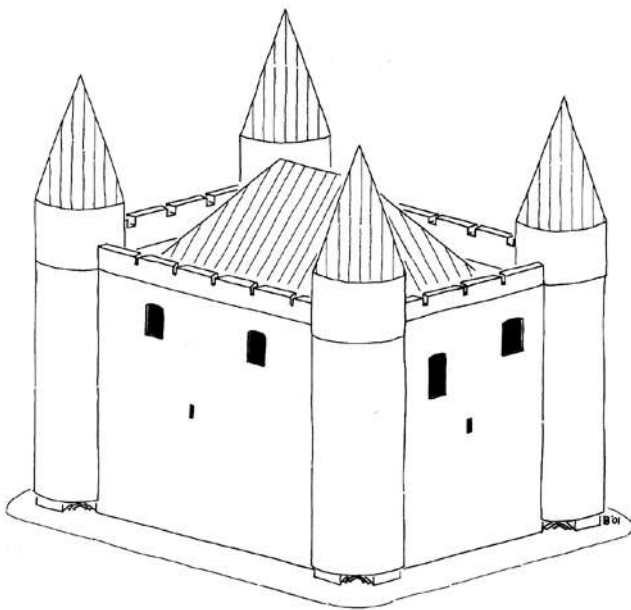
Met de nu beschikbare gegevens lijkt het Leidse Gravensteen het oudste gravensteen in Holland te zijn. Als het inderdaad van het begin af aan een gevangenisfunctie had, dan was het ook daarin de vroegste van Holland. Onze kennis over dit onderwerp is overduidelijk nog fragmentarisch, maar het is een interessant startpunt van een hypothese.

Zou het kunnen dat bij het opdelen van Holland in meerdere baljuwschappen er ter bevestiging van het nieuwe baljuwschap een gravensteen werd opgericht? Of is het toeval dat de eerste opsplitsing van Holland in 1243 samenvalt met de stichting van het gravensteen in Delft? Als het Leidse Gravensteen de oudste is, is het dan het oermodel voor de andere Hollandse gravenstenen geworden? Dit zou verklaren waarom ze allen een vergelijkbare vorm hebben met het uiterlijk van een verdedigbare toren en een dubbele functie. De woontoren stond daarbij enerzijds symbool voor de macht van de graaf van Holland als landsheer. Anderzijds was het door de gevangenisfunctie het symbool voor de jurisdictie van het baljuwschap.

Het Delftse gravensteen, afgebeeld op het schilderij van de stadsbrand uit 1536 (Foto: Wim Weve). In het huidige stadhuis van Delft is een ‘Oude Steen’ opgegraven, het oude gevangenisgebouw van de graaf van Holland.¹² De bouwdatum ligt rond 1250. Op het schilderij is te zien dat dit gebouw een geringe hoogte van vermoedelijk één bouwlaag boven een kelder had en verdedigbare elementen zoals kantelen. Dit ‘Oude Steen’ lijkt heel sterk op het Gravensteen in Leiden.

Reconstructietekening van de woontoren Heenvliet ten zuidwesten van Schiedam, die omstreeks 1230 zal zijn gebouwd.²⁰

Noten

- ¹ Dit artikel is een uitwerking van een lezing door de auteur op het vierde internationale woontorencongres; *The Problematical 'Towerhouse'*, 18 augustus 2013, Amersfoort.
- ² H.L. Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 1996, p. 82-91.
- ³ D.B.M. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, Leiden, 2013, p. 213-216 en p. 219-222.
- ⁴ E.D. Orsel, 'Stenen van de Graaf', in: *Westerheem* 4 (2011), p. 184-192.
- ⁵ R.C.J. van Maanen (red.), *De geschiedenis van een Hollandse stad, Deel I: tot 1574*, Leiden, 2002, p. 26; T. de Nijs en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland, Deel 1, tot 1572*, Hilversum, 2002, p. 72.
- ⁶ Noordhoff Atlasproducties, *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*, Groningen, 2011, p. 112.
- ⁷ H. Uil, 'Het Gravensteen', in: *'s Gravensteen Zierikzee*, 1980.
- ⁸ G. Snel, (red.), *Zeven eeuwen Gevangenpoort*, Leiden, 2007, p. 142.
- ⁹ Snel, 'Gevangenpoort', p. 144; M.A. Veen, 'Grafelijke hoven in Den Haag', in: *Westerheem* 3 (2014), p. 118.
- ¹⁰ J. Hoevenberg, 'Graven in Dordrecht', in: *Westerheem* 3 (2014), p. 181-183.
- ¹¹ J.J. Temminck, *Haarlem vroeger en nu*, Bussum, 1971, p. 6-7; A.M. Numan, 'Een verblijfplaats van de graven van Holland in Haarlem', in: *Westerheem* 3 (2014), p. 58-71.
- ¹² E.J. Bult, 'De hof van Delft' in: *Westerheem* 3 (2014), p. 148-149; A. de Groot, 'Het stadhuis van Delft', in: *KNOB* 1 (1984), p. 1-42.
- ¹³ B. Meijlink, 'Op zoek naar de resten van een grafelijke hof in Middelburg', in: *Westerheem* 3 (2014), p. 200-202.
- ¹⁴ M.C. Laleman, 'De graven van Vlaanderen en hun Gentse residentie', in: *Westerheem* 3 (2014), p. 262-266.
- ¹⁵ M.C. Laleman, 'Mittelalterliche steinerne Bürgerhäuser in Gent', in: *Hausbau in Belgien, Jahrbuch für Hausforschung* 44 (1998), Marburg, p. 22.
- ¹⁶ Hermans, *Middeleeuwse Woontorens*, p. 185-186.
- ¹⁷ Hermans, *Middeleeuwse Woontorens*, p. 58-59.
- ¹⁸ Hermans, *Middeleeuwse Woontorens*, p. 182-184.
- ¹⁹ Hermans, *Middeleeuwse Woontorens*, p. 29-32.
- ²⁰ E.D. Orsel en L. Smals, 'Het huis te Heenvliet. Onderzoek naar de bouwfaserings en architectuur en studie naar functie en gebruik', in: *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud*, Wijk bij Duurstede, 2009, p. 104-105.
- ²¹ O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen van Holland*, Hilversum, 1993; W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam: een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur*, Hilversum, 1998, p. 118-119.
- ²² Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, p. 118-119.
- ²³ Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, p. 118-119.
- ²⁴ Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*; Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, p. 118-119.
- ²⁵ Van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam*, p. 118-119 en http://nl.wikipedia.org/wiki/Baljuwschap_Rijnland en <http://home.kpn.nl/f.angevaare/bestges.html>; gecontroleerd op 1 december 2014.
- ²⁶ Later ontstonden in het graafschap Holland door verdere opsplitsing vele kleine baljuwschappen; Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*.

DE ALLERLEUKSTE VONDST VAN DE WEEK

Niek de Winter en Danielle Kamperveen

Sinds 2014 publiceert Erfgoed Leiden en Omstreken wekelijks op de website en via sociale media de Vondst Van De Week, oftewel VVDW. Dit is een rubriek van de erfgoedexperts van ELO. Zij vertellen daarin hun verhaal over opmerkelijke vondsten die zij tijdens hun werk tegenkomen.

De VVDW heeft een grote schare, trouwe fans. Hen is gevraagd naar hun favoriete Vondst Van De Week. Uit de reacties is een top 3 samengesteld.

MET STIP OP NUMMER 1:

VVDW 08 (2015): Gewelfd houten plafond Breestraat 89
Bouwhistorisch onderzoek aan het pand Breestraat 89 toonde aan dat achter de huidige voorgevel een zeer zeldzaam houten plafond uit de 17de eeuw schuil ging. Helaas is dit voormalig winkelpand geen monument en is het bij een recente verbouwing grotendeels gesloopt. Daarbij verdwenen ook de ganggevels met pilasters die aan de vroegere binnenplaats lagen.

Lees meer op www.erfgoedleiden.nl/VVDWo8

IEDERE WEEK STAAT EEN NIEUWE
ONTDEKKING IN VONDST VAN DE WEEK

Achter het eikenhouten plafond kwam een gebogen grenenhouten draagconstructie tevoorschijn.

OP NUMMER 2:**VVDW 15 (2014): 16de-eeuwse onderdelen van de Leidse koorboeken**

De vondst betreft originele 16de-eeuwse perkamenten en leren fragmenten van de *Leidse koorboeken*. Lange tijd werd aangenomen dat de originele onderdelen bij de restauratie in 1965 verloren zijn gegaan, maar restaurator Edith Greuter ontdekte deze bij een conserveringsproject van de koorboeken. Lees meer op www.erfgoedleiden.nl/vvdw15

Koorboek bij de opbouw van de tentoonstelling Lucas van Leyden in museum de Lakenhal.

Leren bandbekleding van achterplat koorboek.

Indexpagina met gescheurde rand.

OP NUMMER 3:**VVDW 24 (2015): Speuren naar sporen op Laurens Jansz. Coster**

Aan Haarlemmerstraat 86 prijkt, in een nis, een uit zandsteen gehouwen beeltenis van Laurens Jansz. Coster (1370-1440). Door erfgoed specialisten binnen en buiten ELO werd een aantal interessante ontdekkingen gedaan over de oorspronkelijke kleuring en de bewerking van het beeld. Lees meer op www.erfgoedleiden.nl/vvdw24

Laurens Jansz. Coster.

COSTER REVISITED

AANVULLING OP VVDW 24 (2015)

André van Noort, Edwin Orsel, Monique Roscher

Recenter, diepgaander multidisciplinair onderzoek bracht nieuwe feiten aan het licht.

Op een koude februarimorgen liet een aantal specialisten zich met behulp van een hoogwerker tot vlak voor de gevel van Haarlemmerstraat 86 brengen. Op verzoek van Erfgoed Leiden en Omstreken onderwierpen zij het daarin opgestelde beeld van Laurens Jansz. Coster aan een nader onderzoek.

DE CONSERVATOR EN DE ARCHIVARIS

Senior conservator beeldhouwkunst Frits Scholten (Rijksmuseum) stelde op grond van de stijkenmerken dat het beeld van Coster 17de-eeuws moet zijn. Archivist André van Noort (ELO) constateerde dat het gebruikte lettertype een vrij algemeen type is, dat zowel in de 17de als in de 19de eeuw voorkomt. Van Noort vond bij archiefonderzoek naar de bewonersgeschiedenis van het pand, twee verwijzingen naar een beeltenis van Coster. Dit is op zich bijzonder, omdat beschrijvingen van dergelijke gevelementen niet vaak in archiefstukken voorkomen.

Arent Corsz. Hogenacker, lettergieter of -snijder, kreeg het huis in 1619 na het overlijden van zijn vader in handen. De tekst in het basement van het beeld verwijst naar hem.

Bij verkoop van het pand in 1672 werd het omschreven als een *'huijs ende erve staende ende gelegen binnen deser stede op 't Marendorp ofte Haerlemstraedt, daer uijt hanght de vinder van de druckerij'*. Dit lijkt eerder te verwijzen naar een uithangbord met de beeltenis van Laurens Jansz. Coster dan naar een standbeeld. De transportakte uit 1746 met betrekking tot de verkoop aan mr. Alexander le Breton van Doeswerff spreekt van een *'huijs ende erve, staende ende gelegen binnen deeser steede aen de noordzijde van*

Verschillende specialisten bekeken het beeld van Coster vanaf een hoogwerker.

't Marendorp, daer de vinder van de drukkerij in de gevel staet.' Hier lijkt juist sprake te zijn van een staand beeld'.

DE BOUWHISTORICUS

Bouwhistoricus Edwin Orsel (ELO) onderzocht het metselwerk rond het beeld van Coster. Hij constateerde dat van de oorspronkelijke gevel onder andere het metselwerk links aansluitend op het beeld uit ca. 1600 bewaard is gebleven. Opmerkelijk is dat het metselwerk rechts aansluitend op Coster een ander metselverband vertoont en dus uit een andere periode dateert. Uit het onderzoek van Terwen en Nijland is al eerder gebleken dat het beeld ooit uitgenomen is om op te knappen (zie VVDW 24). Waarschijnlijk is daarbij alleen het rechter metselwerk afgebroken. Bij het herplaatsen van het beeld is dit rechterdeel dan opnieuw gemetseld. Het lijkt er verder op dat dit gedeelte in de 20ste eeuw nóg eens is hersteld.

In het pand bekeek Orsel ook de achterzijde van het beeld. Hierin zit een gesmeed oog/anker. Wellicht bood dit de mogelijkheid om het beeld met een

constructie vast te zetten aan de kozijnen of de gevel. Ook kan het hebben gediend voor het ophijsen van het blok. Aan de bovenzijde is nog een tweede smeedijzeren anker aanwezig. Met dit anker is het blok vastgezet aan de originele balklaag.

RAADSELACHTIGE FOTO

In de collectie van ELO bevindt zich een foto van Haarlemmerstraat 86 met het beeld van Coster, gedateerd ca. 1900. Opvallend genoeg lijken de teksten op en onder het beeld geheel te ontbreken.² Zijn de

Haarlemmerstraat 82-86, datering onbekend (PV30651.4).

letters dichtgesmeerd en zo ja waarom? Of zijn ze nog helemaal niet uitgehakt? Op de foto verkeert het beeld in een opmerkelijk goede staat, er valt nauwelijks slijtage aan te ontdekken. Hoe kan dit? Kunnen we met de foto in de hand dit raadsel ontcijferen? En is de (globale) datering van de foto wel juist?

Het metselwerk op de rechterhoek op deze foto wijkt af van de huidige staat en moet dus zijn vervangen nadat de foto genomen is. Op de deur staat *Horloges J. Dingjan*. Klokkemakerij J. Dingjan had het pand in gebruik vanaf 1889 en zat hier in ieder geval nog in 1924. In dat jaar heropent Dingjan na een verbouwing zijn zaak met een nieuwe inrichting en mogelijk ook een nieuwe pui.³ Op een foto uit ca. 1948⁴ is inderdaad een winkelpui te zien die uit 1924 zou kunnen dateren. Het naastgelegen pand, nummer 84, kreeg in 1929 een nieuwe winkelpui, die op de foto van rond 1900 nog niet zichtbaar is.

Het onderzoek tot nu toe wijst uit dat het beeld van Coster 17de eeuws is. Conservator Prosper de Jong (Stedelijk Museum De Lakenhal) trof in de marge van de publicatie *Oude Huizen te Leiden* (Leiden 1907) bij het beeld van Coster een aantekening 'gerestaureerd 1928' aan. Is deze restauratie dan de verklaring voor de staat waarin het beeld verkeert op de foto van ca. 1900? Dan zou de datering van de foto niet kloppen. Bovendien zou de nieuwe winkelpui al te zien moeten zijn. Of is die pui pas later geplaatst? Nader onderzoek naar de andere gevels zichtbaar op deze foto, zou mogelijk meer informatie en een juiste datering van de foto kunnen opleveren.

Noten

¹ De werkgroep Geveltekens van de Historische Vereniging Oud Leiden deed ook archiefonderzoek naar het beeld.

Deze bevindingen zijn te lezen op www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen

² ELO PV30651.4, afdruk van glasnegatief GN003979

³ *Leidsch Dagblad* 11 januari 1924

⁴ ELO PV 4546.23; zie ook C. Nagtzaam, *Notitie historische winkelpui Haarlemmerstraat 86*, (ongepubliceerd), Leiden, 2014.

EEN PRIMEUR IN LEIDEN: PROJECTONTWIKKELING BOUWHISTORISCH BEGELEID

Pieter-Jan De Vos

In januari 2015 startten de werkzaamheden voor de herontwikkeling van het Aalmarktgebied ten behoeve van een uitbreiding van het winkelgebied. Bij wet is geregeld dat vóór een bodemverstoring archeologen de kans moeten krijgen om opgravingen te verrichten.

De wetgeving voorziet echter niet in een verplichte bouwhistorische begeleiding bij aantasting van historische bebouwing. Bij dit project bepaalde de gemeente dat – analoog aan het archeologisch onderzoek – ook bouwhistorici de gelegenheid moesten krijgen om tijdens de sloopwerkzaamheden de locatie aan een grondig onderzoek te onderwerpen en historische bouwdelen te documenteren, een primeur voor Nederland.

De ontleisterde gevel van Mandenmakersteeg 7 uit 1588, met het decoratieve fries, de jaartalsteen en de cirkel met ster of zon.

Deze bouwhistorische begeleiding vond plaats op basis van een programma van eisen opgesteld door de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken. Met het gecombineerde bouwhistorisch en archeologisch onderzoek zijn zowel ondergrondse als bovengrondse historische bouwdelen en -elementen gedocumenteerd voordat ze verdwenen.

Een bijzondere vondst was de ontdekking van een decoratie op de originele laat 16de-eeuwse gevel van Mandenmakersteeg 7. In de ELO nieuwsrubriek 'Vondst van de Week' (#VVDW) kunt u er meer over lezen: www.erfgoedleiden.nl/VVDW38. De gevel is inmiddels geheel gedocumenteerd en de decoratieve onderdelen zijn opgeslagen voor hergebruik of plaatsing in het depot van historische bouwfragmenten van ELO.

De archeologen vonden op het terrein onder andere resten van stenen bebouwing, veel water- en beerputten en wanden van vlechtwerk. Deze laatste zullen hebben gediend als oeverbeschoeiingen langs de Rijn. Het onderzoek is nog niet afgerond, maar zal naar verwachting leiden tot nieuwe inzichten in de bebouwingsgeschiedenis van dit deel van de stad, een van de oudste bewoningskernen van Leiden.

ELO INITIATOR EUROPEES PROJECT VOORSTEL

Martijn Andela

Sinds het ontstaan van Erfgoed Leiden en Omstreken is het belangrijkste speerpunt het gezamenlijk digitaal toegang bieden tot de collecties en kennis van uit alle bij de organisatie aanwezige vakdisciplines. In de afgelopen jaren werden ideeën hiervoor uitgewerkt met als doel een universeel toepasbare, integrale toegang tot alle gegevens. Gebruikers moesten bovendien hun eigen informatie kunnen toevoegen en zoekresultaten zouden op een vernieuwende wijze worden getoond.

HAALBAAR?!

In samenwerking met andere erfgoedinstellingen in Nederland en België is de door ELO ontwikkelde functionaliteit aangescherpt. In een marktconsultatie werden commerciële softwareontwikkelaars vervolgens vrijblijvend bevestigd over de haalbaarheid van de ideeën en de financiële kostenraming.

PARTNERS GEZOCHT

De uitkomst was bemoedigend en het partnerschap ging ervoor. Om Europese subsidie voor het project te krijgen waren wel extra partners uit andere landen nodig en die werden gevonden! Tijdens de ICT Proposers' Day in Florence op 9 oktober 2014, leidde de pitch van het ict-project tot grote belangstelling.

ECHOES

Empowering Communities with a Heritage Open Eco System. Met deze krachtige projectnaam werd op 28 mei 2015 het project van 4 miljoen euro ingediend door Erfgoed Leiden als *lead partner* met 16 partners, waaronder collectiehouders, lokale overheden, universiteiten en bedrijven in Nederland, België, Zweden, Letland, Kroatië en Spanje. Het consortium werd ondersteund door een *advisory board* met belangrijke spelers binnen de sector, zoals Europeana, DEN, Packed, APEX en Digisam.

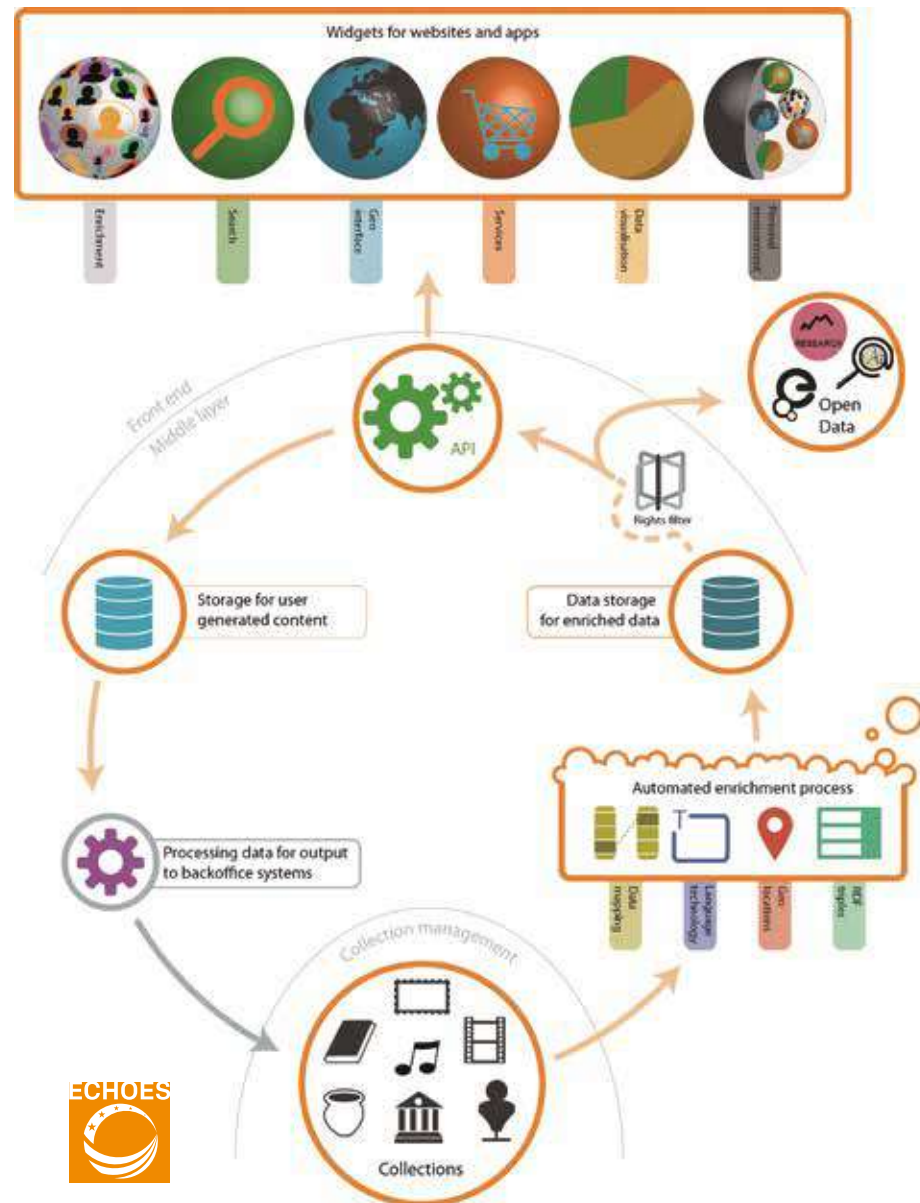
DOORSTART

Tot grote teleurstelling van alle betrokkenen kwam eind oktober 2015 het bericht dat de aanvraag niet was gehonoreerd. Dit was het gevolg van het geringe aantal te vergeven subsidies (ca. 4 op 137 aanvragen). ELO en een aantal projectpartners vinden dit unieke project zó belangrijk, dat zij zonder subsidie verder werken aan de realisatie van een afgeslankt, maar niet minder ambitieus ECHOES.

HOGE AMBITIES
LEIDEN TOT
INNOVATIEVE
INTERNATIONALE
SAMENWERKING
EN AANVRAAG
VAN 4 MILJOEN
EUROPESE
SUBSIDIE

DE VOORNAAMSTE DOELEN VAN ECHOES WAREN:

- Het in kaart brengen van de wensen van gebruikersgroepen en de vertaling in functionele eisen.
- De ontwikkeling van een Open Source IT architectuur die digitale collecties verbindt, verrijkt en ontsluit zonder dat collectiemanagementsystemen aangepast moeten worden.
- De ontwikkeling van een zelf in te richten persoonlijke omgeving waar gebruikersgroepen gebruik kunnen maken van de collecties en hun eigen informatie kunnen toevoegen.
- De ontwikkeling van nieuwe zoekcriteria en technologie om persoonlijke zoekresultaten aan te kunnen bieden.
- De ontwikkeling van nieuwe, visueel aantrekkelijke tools voor presentatie (kaartinterface, infographics, augmented reality, 3D modellen).
- Communicatie en het oprichten van een beheersorganisatie om het gebruik en voortbestaan van de ontwikkelde oplossingen te garanderen.

Schematische weergave van de interactie tussen collecties en gebruikers.

NIEUWE AANPAK VOOR EDUCATIE

Susan Suèr

Educatie is een speerpunt van Erfgoed Leiden en Omstreken. Het educatieve aanbod is herzien en uitgebreid: van incidentele projecten gaan we naar een breed aanbod met verschillende onderwerpen, voor verschillende doelgroepen in primair- én voortgezet onderwijs.

BASIS ONDERWIJS

ELO volgt met de lesprojecten de zogenoemde cultuurlijnen om scholen meer keuzevrijheid te bieden. Het resultaat is een aanbod voor groep 3 tot en met groep 8. In de ontwikkeling van de lesprojecten vormen de “10 Toetspunten Educatie” een rode draad en legt de nadruk op de overtuiging, dat mensen beter leren als zij zelf hun onderzoeksvragen stellen en proberen te beantwoorden.

DE KAART VAN TOM EN TOM

Lesproject binnen de cultuurlijn ‘Ik en de wereld’ voor groep 3 en 4. Spelenderwijs leren de leerlingen over de functie van landkaarten en platte-

gronden. De les speelt in op de fantasie van leerlingen en behandelt de plaats van dingen in de wereld om hen heen.

ZO GAAT DE MOLEN

Binnen de cultuurlijn ‘Techniek’ draait Molenmuseum De Valk mee in het educatieve aanbod voor groep 5 en 6. Leerlingen krijgen vooraf in de klas les over windenergie. Later bezoeken ze de molen en verkennen ze de molenaarswoning, malen ze zelf meel en helpen ze de molenaar met het werk. Tijdens de afsluitende les op school maken de leerlingen zelf een molen met werkende tandwielen.

Meer weten? Kijk op erfgoedleiden.nl/zo-gaat-de-molen

NAAR DE STAD?

Dit lesproject voor groep 7 past binnen twee cultuurlijnen: ‘Tijd’ en ‘Museum’. Leerlingen onderzoeken het verschil tussen platteland en stad in de late middeleeuwen. Het project is in 2013 bekroond met de *Prijs der Nederlandse Publieksarcheologie*.

LEIDEN BEZET

Concept voor een lesproject binnen de cultuurlijn ‘Op maat’ voor groep 8. Stagiair Sara Polack van de Reinwardt Academie schreef het conceptlesproject over de Tweede Wereldoorlog, onder de werktitel ‘Leiden bezet’. Leerlingen onderzoeken hoe leeftijdsgenoten met verschillende achtergronden de Tweede Wereldoorlog en met name de bezetting, beleefd hebben.

VOORTGEZET ONDERWIJS

De samenwerking met docenten van het voortgezet onderwijs groeit en ELO herkent een positieve aantrekkingskracht bij docenten geschiedenis. ELO biedt verschillende projecten om de archieven te verkennen en werkt met originele stukken om de onderzoeksbeleving te bevorderen.

MYSTERIEUZE BRONNEN

Dit lesproject is flexibel doordat de docenten bepalen welk thema, of welk type bronnen de leerlingen onderzoeken. In tweetallen voeren ze een basisonderzoek uit naar de bron en bedenken hierbij nieuwe onderzoeksvragen.

CRIME SCENE LEIDEN

Dit is een interactief lesproject, waarbij leerlingen een waargebeurd 18de-eeuws misdrijf onderzoeken aan de hand van archiefstukken en hier vervolgens een eigen filmreportage van maken op locaties in de stad.

JONGE SPOORZOEKERS

Met dit audio(-visuele) lesproject leveren leerlingen een bijdrage aan de erfgoedcollectie. Ze interviewen een migrant over zijn/haar komst naar Nederland. De gemaakte geluidsopname wordt met een verslag en foto's aan ELO overgedragen als archivalia.

**DOCENTEN IN HET
VOORTGEZET ONDERWIJS
WETEN ONS STEEDS BETER
TE VINDEN**

10 PUNTEN, WAARAAN ONZE EDUCATIEVE LESPROJECTEN GETOETST WORDEN:

1. Erfgoedbreed
2. Leeftijds-/doelgroepspreiding
3. Periodieke/thematische spreiding
4. Doel: bekendheid ELO
5. Lesstofvervangend of –verdiepend
6. Lesmateriaal is herbruikbaar/ aanpasbaar
7. Bij de doelgroep is vraag naar de lesstof
8. Zelf onderzoeken
9. Hands on
10. Aansluiting bij belevingswereld en leefomgeving

ERFGOED VOOR IEDEREEN

Erfgoed Leiden en Omstreken wil zich aan een zo groot mogelijk publiek presenteren. Dat is onder andere mogelijk door mee te werken aan populaire tv-programma's en deel te nemen aan grote erfgoed- en geschiedenisevenementen.

HET VERBORGEN VERLEDEN VAN JAN DES BOUVRIE

André van Noort

Verborgen Verleden, een NTR-programma waarin bekende Nederlanders op zoek gaan naar hun voorouders, vraagt regelmatig medewerking van ELO. In november 2014 was de bekende interieurontwerper Jan des Bouvrie in de hoofdrol en bracht hij een bezoek aan onze instelling.

Archivist André van Noort gaf Jan des Bouvrie uitleg bij diverse archiefstukken, waaronder de stamreeks van de kant van zijn vader. Een stamreeks is een lijst met namen van de vader, opa, overgrootvader, enzovoorts met dezelfde achternaam. Hiermee kan de herkomst van de achternaam achterhaald worden.

Bij de namen van de voorvaders van Jan staan ook de beroepen: behanger, woninginrichter, stoffeerder, meubelmaker, boekdrukker, timmerman en schoenmaker. De reeks eindigt bij Johannes des Bouvrie, gedoopt in Leiden op 19 december 1674. Hij was de zoon van Charel de Boevrij, greinwerker van beroep en afkomstig uit Watterlo (nu Watrelos in Noord-Frankrijk). Deze Charel had nog twee broers die ook in de lakenindustrie werkzaam waren en gedrieën zijn zij vanuit Lille naar Leiden gekomen. Het spoor voerde dus terug naar Frankrijk en Jan verliet ons enthousiast om zijn zoektocht in Lille voort te zetten.

André van Noort toont Jan des Bouvrie in het archiefdepot de stamboom van vaderskant. Foto: Ferry Bruning

HET SPOOR VOERDE TERUG
NAAR FRANKRIJK WAAR
JAN ENTHOUSIAST ZIJN
ZOEKTOCHT VOORTZET

MUSEUMNACHT SENSATIONEEL SUCCES

Daniëlle Kamperveen

Erfgoed Leiden en Omstreken en Molenmuseum De Valk deden in 2015 voor het eerst mee aan de Museumnacht Leiden. Het thema was: sensatie. Een intensieve voorbereiding moest ervoor zorgen dat Erfgoed Leiden op 30 mei 2015 een succesvolle museumnacht kon aanbieden. En dat is gelukt!

Maar liefst 1077 bezoekers hebben genoten van het fantastische uitzicht over Leiden *by night* vanaf de stelling van Molenmuseum De Valk. In het donker werden heuse molenaarskluchten opgevoerd. Ruim 700 bezoekers hebben de unieke kans aangegrepen om de depots van het archief aan de Boisotkade 's nachts te bekijken. Het spookte daar behoorlijk en er rolden zelfs koppen! Elders in het gebouw kon men een stomme film over Leiden bekijken, begeleid door muziek onder leiding van Yvo Verschoor. Ook de door ELO gebakken koekjes van 16de en 17de eeuws recept gingen er gretig in. Kortom: een heel geslaagde avond!

Veel belangstelling voor het Famillement in de Hooglandse kerk.

FAMILLEMENT: HOOGLANDSE KERK IN HET TEKEN VAN ERFGOED EN FAMILIE

Susan Suèr

In 2014 kwam het tweemaaljaarlijkse publieksevenement Famillement naar Leiden. Op 8 oktober stond de Hooglandse Kerk de hele middag en avond in het teken van familiegeschiedenis en erfgoed. De belangstelling was overweldigend.

Op het programma van deze gratis toegankelijke dag stonden lezingen, workshops, een thematische rondwandeling, een veiling van boeken en kranten en een erfgoedquiz voor scholieren. NTR-presentator Ben Kolster interviewde schrijfster-columniste Aaf Brandt Corstius over haar ervaringen met het tv-programma *VerborgenVerleden*. Ook vond de uitreiking plaats van de Nederlandse Prijs voor Genealogie aan Sjors Zanoli, die artikelen schreef over de geschiedenis van zijn familie van kermisreizigers, marskramers en liedjeszangers. Daarnaast werd de website www.rijnlandgeschiedenis.nl gelanceerd.

DEELNEMERS UIT BINNEN- EN BUITENLAND

Aan de dag namen 77 organisaties en projecten deel. Regionale, nationale en internationale verenigingen, stichtingen, instellingen en bedrijven presenteerden zich op de Famillementmarkt. Genealogie, historische verenigingen, onderzoeksteams, familiearchieven, wapenkunde, boeken, DNA en archiefonderzoek: het was er allemaal te vinden. Tussen de kraampjes exposeerden en schilderden kunstenaars van het regionale KunstenaarsCollectief KuCo.

Wethouder Robert Strijk overhandigt de banier met de geschiedenis van het familiebedrijf Woo Ping.

FAMILIELUNCH

De catering werd verzorgd door Leidse en regionale familiebedrijven, waarvan sommige al door de zevende generatie worden gerund. Hongerigen konden terecht bij bekende bedrijven als slagerij Van der Vooren, lunchroom Snijers, drogisterij Boerhaave, Chinees restaurant Woo Ping en voor echte Leidse kaas bij zuivelboerderij De Sophiahoeve uit Warmond. Speciaal door ELO gemaakte banieren vertelden de geschiedenis van elk bedrijf. PS|Theater verzorgde buiten de kerk in hun reizende theaterkeet doorlopend kleine voorstellingen over Leidse familiebedrijven.

VEILING

Tijdens een speciale Familieventveiling werden boeken en prenten van ELO en mede-organisator Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) verkocht. Deze vond plaats onder de bezielende leiding van veilingmeester Arne Steenkamp van het Leidse Antiquariaat en Veilinghuis Burgersdijk en Niermans. Bijzondere

NTR-presenter Ben Kolster interviewt schrijfster-columniste Aaf Brandt Corstius.

lots waren een 18de-eeuwse kaart, een bundel 19de-eeuwse kranten, een complete set van het Nederlands Adelsboek (20 delen) en een complete set Leidse Jaarboekjes van 1904 tot 2013.

IPAD WINNEN MET 4G-QUIZ

Tijdens deze dag werd ook de finale gehouden van de *4G-quiz: 3 generaties + 1 geschiedenis*. Quizmaster Suzanna Jansen presenteerde deze met verve. De vijf familieteam - jongste deelnemer 15, oudste 87 jaar - hadden het niet altijd even makkelijk. De vragen over gebeurtenissen, gebouwen, voorwerpen en archiefstukken besloegen de gehele geschiedenis, van prehistorie tot gisteren. De vragen waren voorzien van beeldmateriaal, zodat ook het publiek kon meedoen. De quiz was tot het einde toe spannend; team Groenord Residentie mag zich dé erfgoedfamilie van de Leidse regio noemen en ging met de iPad naar huis.

OPGRAVEN IN EEN PARKEERGARAGE

Chrystal Brandenburgh

Sinds eind 2014 wordt op de Lammermarkt druk gewerkt aan de aanleg van een ondergrondse parkeergarage. In 2017 moeten 525 auto's hier kunnen parkeren onder een nog aan te leggen groen evenementenplein. Archeologen deden onderzoek in de bouwput en legden een stukje Leidse geschiedenis bloot.

Het gebied met de huidige Lammermarkt en omgeving ging pas met de stadsuitbreiding van 1611 bij Leiden horen. Hiervóór stond er weinig bebouwing. Op de enige stadskaart uit deze tijd, van J. van Deventer uit 1554, is het onderzochte gebied zelfs helemaal als onbebouwd weergegeven. Deze kaart is echter niet erg gedetailleerd en het is dan ook goed mogelijk dat er wel enkele opstallen te vinden waren. Mogelijk dat het terrein heeft behoord tot een of meer van de drie kloosters die in de middeleeuwen aan deze kant van Leiden gelegen waren: het St. Margarethaconvent (1404-1458), het St. Maria Magdalenaklooster (1458-1542) en het St. Aegtenklooster (1432-1553).

SLOOP

Voorafgaand aan het beleg van Leiden en ten behoeve van een vrij schootsveld, verdween in 1572 alle bebouwing rond de stad onder de slopershamer. Ook de kloostergebouwen moesten het ontgelden. Bij de aanleg van de nieuwe stadsvest in 1611 werden nog resten van de gebouwen van het St. Aegtenklooster aangetroffen en verwijderd¹. Voor zover bekend zijn er hierna, tot aan de

De opgraving in de parkeergarage in aanbouw op de Lammermarkt, gezien vanaf Molen De Valk, 2015.

Foto: BAAC Archeologie en Bouwhistorie

stadsuitbreiding van 1611 geen nieuwe gebouwen neergezet op het terrein van de huidige Lammermarkt. De landerijen waren in gebruik als weiland, raamland, boomgaard of moestuin.

UITBREIDING VAN DE STAD

Ten behoeve van de stadsuitbreiding van 1611 kocht de stad de landen op die binnen de stad zouden komen te liggen. Het noordelijk deel van het onderzochte gebied werd ingericht als bolwerk. Het terrein kreeg verder een woonbestemming: op oude foto's is nog het woonblok te zien dat hier heeft gestaan. Twee waterwegen gingen het gebied doorkruisen: de Korte Langegracht (in het verlengde van de huidige Langegracht) en de Binnenvestgracht (direct ten zuiden van Molen de Valk). Vanaf 1860 werden deze gedempt. Het bouwblok moest in 1906 plaats maken voor de veemarkt. Het bastion kreeg vanaf het midden van de 19de eeuw een nieuwe bestemming als begraafplaats. Een deel hiervan was gereserveerd voor Joodse graven. In 1911 werd de begraafplaats ontruimd; het Joodse deel bleef echter in gebruik tot 1962. Deze graven werden vervolgens overgebracht naar Katwijk.

Korte Langegracht aan het einde van de 19e eeuw. Deze gracht werd in 1876 gedempt. (PV5391.3)

DE OUDSTE SPOREN

In 2013, voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden op de Lammermarkt, groeven archeologen twee proefsleuven op het parkeerterrein. Hieruit bleek dat er in de bodem nog intacte resten uit het verleden lagen. Reden genoeg om tijdens de aanleg van de parkeergarage verder onderzoek te doen. Op meerdere plekken werden sporen gevonden uit de periode vóór 1611, toen het gebied nog buiten de middeleeuwse stad lag. De verkavelingsgreppels en sloten uit deze periode geven een goed beeld van hoe het terrein in die tijd was ingedeeld. In één hoek van het terrein vonden de archeologen bovendien een aantal mestkuilen en een muur die mogelijk een onderdeel vormde van een van de eerder genoemde kloostergebouwen.

RESTEN VAN EEN BOUWBLOK

De meeste sporen en vondsten dateren uit de periode na 1611 toen er een compleet bouwblok in het plangebied stond. De archeologen vonden resten van kelders en de onderste funderingen van deze huizen. Ook troffen zij een groot aantal waterputten, secreetgoten en beerputten aan. De beerputten

In 1906 gesloopt bouwblok aan de Lammermarkt. Het archeologisch onderzoek bracht de funderingen aan het licht. Op de voorgrond de toen al gedempte Korte Langegracht, ca. 1900. (GN004779)

waren een onverwachte vondst. Veel opgravingen in 17de-eeuwse stadsuitbreidingen tonen aan dat huizen direct werden aangesloten op een centraal rioleringsstelsel (zie het artikel op p. 82). In dit bouwblok was dat niet het geval: hier loosde men de ontlasting nog als vanouds op beerputten. Wat ook opvalt is dat de beerputten geen huishoudelijk afval bevatten. Zij werden dus niet gebruikt als algemene afvalput, maar alleen voor de afvoer van de wc's. Deze waren aangelegd boven op de beerput; de ontlasting viel via een stortkoker in de put. Het huishoudelijk afval dumpten de bewoners blijkbaar wel in de openbare wateren, waaronder de eerder genoemde Binnenvestgracht en Korte Langegracht. Delen hiervan werden tijdens de opgraving onderzocht en gaven gebruiksardewerk, bot en ander afval prijs. Nader onderzoek zal duidelijk maken wat deze vondsten nog kunnen vertellen over het gebruik van dit gebied.

Noot

¹ H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden, 1975, p. 218.

MOLEN DE VALK LOOPT WEER OP ROLLETJES

Hennie van der Lelie en Daniëlle Boer

Molenmuseum De Valk maakt sinds 2013 deel uit van Erfgoed Leiden en Omstreken. Het bezoekersaantal van de stellingmolen neemt toe. In 2015 trok de molen zelfs een recordaantal van meer dan 29.000 bezoekers, waarvan 70% buitenlanders met 65 verschillende nationaliteiten. Uit het gastenboek blijkt dat zij vooral onder de indruk zijn van het ingenieuze mechaniek dat al meer dan 275 jaar dienst doet. Om te kunnen blijven functioneren als museum en als molen is goed onderhoud noodzakelijk.

LEKKAGES

Molen De Valk is een stellingmolen met een taps toelopende romp. Deze vorm maakt de romp sterk. Bovendien volgt de romp de hellingshoek van het wienenkruis. Dit helt ca. 7 graden achterover zodat het de wind goed op kan vangen. De schuine muren maken de molen echter ook kwetsbaar voor lekkages. Foto's van de molen uit ca. 1900 laten teerplakkaten op de romp zien.

Deze zijn vermoedelijk aangebracht om vochtdoorslag te voorkomen. Naast de vorm van de romp vergroten ook de 14 vensters de kans op regeninslag. Deze vensters waren nodig omdat de molen ook een woonfunctie had; er woonde immers een molenaar, tot 1869 zelfs twee. De vochtproblemen zijn in 2014 op hedendaagse wijze aangepakt. Met behulp van een zogenaamde georadar werden de scheuren en holle ruimtes in het metselwerk

Links: Expositie van molenonderdelen, waaronder de reserve-kaprollen. Links tegen de muur staan de pokhouten kaprollen en rechts enkele kaprollen van iepenhout.

Foto: Buro JP

Midden: Voorbeeld hoe kaprollen in de kapconstructie van de molen zijn bevestigd. Om het kruien mogelijk te maken heeft Molen de Valk 45 kaprollen.

Rechts: interieur van de molenaarswoning.

Foto: Buro JP

gelokaliseerd. Vervolgens werd het metselwerk geïnjecteerd met een minerale grout (een waterdunne specie met een bepaalde samenstelling) om de romp van de molen zoveel mogelijk waterdicht te maken. Ook zijn de door vocht aangetaste raamlateien en balken vervangen.

MOLENAARSWONING

Molen De Valk herbergt de enige bewaard gebleven stadsmolenaarswoning van Nederland. Deze ademt, dankzij het nog aanwezige originele meubilair, de sfeer van rond 1900. Oorspronkelijk woonden in de molen twee molenaars. Van 1869 tot 1964 heeft Molen De Valk één molenaarsgezin gehuisvest. Na het vochtwerend maken van de romp, kreeg de voorkamer van de molenaarswoning een nieuwe stuc- en verflaag. Daarnaast werd dit vertrek voorzien van nieuwe gordijnen, 'valletjes' en vloerbedekking in de kleuren zoals de laatste bewoner de woning had ingericht: groen voor de gordijnen en bruin voor de vloer.

KAPROLLEN

In 2014-2015 moesten enkele kaprollen van de molen worden vervangen.

Kaprollen zorgen er voor dat de kap en de wieken kunnen kruien (naar de windrichting draaien). Molen De Valk heeft er 45. De huidige kaprollen van Molen De Valk zijn aangebracht tijdens de restauratie van 1947. Het toenmalige stadsbestuur had hiertoe besloten vanwege de deplorabele staat waarin de molen na de Tweede Wereldoorlog verkeerde. Bij die restauratie kreeg de molen naast nieuwe kaprollen ook weer wieken, een stelling en een houten staartconstructie.

Kaprollen worden traditioneel gemaakt van iepenhout. In 1947 kreeg Molen De Valk kaprollen van pokhout, een kostbare tropische hardhoutsoort met een glad, hard oppervlak. Tegenwoordig is pokhout een beschermd houtsoort en mag het niet meer worden toegepast. Naast de benodigde 45 rollen, werden er ook zeven reserve kaprollen gemaakt. Die kwamen goed van pas in 2014-2015, toen drie kaprollen kapot gingen. Uit onderzoek bleek dat de kap waarschijnlijk verzakt was, met als gevolg een te grote plaatselijke druk op de kaprollen. Door het gedeeltelijk afplatten van de 'burgemeester', een essentiële balk in de constructie van de molenkap, werd dit probleem opgelost. Sindsdien lopen de kaprollen weer gesmeerd.

ZUSTERHUIS NIEUWEROORD

DE GEMEENSCHAPSARCHITECTUUR VAN JOOP POT EN KOOS POT-KEEGSTRA

Esther Starkenburg

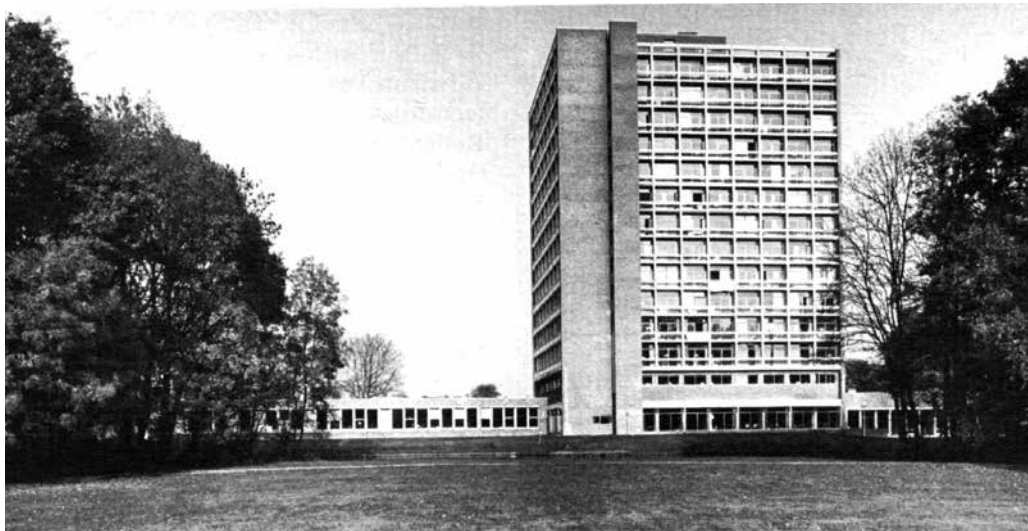
WEDEROPBOUW

In rap tempo verdwijnen in Nederland bouwwerken uit de wederopbouw die de collectieve voorzieningen van de welvaartsstaat huisvestten. Ze ontstonden eind jaren 1950 en waren onderdeel van een omvangrijk bouwprogramma op onder meer het gebied van de openbare gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en sport. Deze werkpaarden uit de naoorlogse periode worden vaak in stilte uit ons collectief geheugen gewist. Dit terwijl ze een cruciale rol hebben gespeeld bij het opbouwen van het land. Als zo'n gebouw verdwijnt is het daarom niet alleen goed maar ook nodig acht te slaan op de waarde ervan. Zusterhuis Nieuweroord aan de Rijnsburgerweg te Leiden is om die reden door Erfgoed Leiden onderzocht en gedocumenteerd. In de loop van 2016 gaat het tegen de grond om plaats te maken voor woningbouw.

ZUSTERHUIZEN

Nieuweroord is tussen 1968-1971 gebouwd in het Bos van Bosman dat begin jaren 1920 is aangelegd. De bijbehorende villa uit die tijd werd in 1971 afgebroken. Gezien de ligging

Noordzijde Zusterhuis, gezien vanaf de zijde van de Rijnsburgerweg met de nog oorspronkelijke vrijstaande muren met vluchtrappen, rond 1980.

Zusterhuis, gezien vanaf het park aan de achterzijde. (Bouw 1973) Rechts: Noordzijde zusterhuis met vernieuwde vluchtrappen en verwaarloosd maaiveld.

op een steenworp afstand is het niet verwonderlijk dat het Academisch Ziekenhuis Leiden, het huidige LUMC, belang had bij de locatie toen de buitenplaats door de gemeente werd aangekocht. Grootschalige zusterhuizen als Nieuweroord kwamen tijdens de wederopbouw vlakbij ziekenhuizen tot stand. Zo kon worden voldaan aan de groeiende vraag naar ziekenhuispersoneel wegens de toename van het aantal patiënten en behandelingen. Een zusterhuis zorgde daarbij voor de juiste sfeer waarin de leerlingverplegers werden opgevoed door de combinatie van onderwijs en onderdak. Het gebouwtype representeert dan ook bij uitstek de groeiende, en in dit geval wat bevoogdende, staatsbemoedening met algemene zorgtaken in de naoorlogse periode. Hieraan kwam een einde toen zich vanaf de jaren tachtig een omslag voordeed in het

politieke denken over de taken van de overheid. Daarop deden marktwerking en deregulering in de publieke sector hun intrede, zo ook in de zorg. Voor de zusterhuizen betekende dit het einde, de huisvesting van verplegers in opleiding werd niet langer beschouwd als een verantwoordelijkheid van ziekenhuizen. Tegenwoordig zijn de meeste zusterhuizen verbouwd dan wel gesloopt. Voor Nieuweroord viel het doek halverwege de jaren negentig. Na de aankoop in 1998 door de gemeente maakten de zusters plaats voor nieuwe bewoners en gebruikers, dit in afwachting van verdere plannen.

GEMEENSCHAPSARCHITECTUUR

Joop Pot (1909-1972) en Koos Pot-Keegstra (1908-1997) ontwierpen als architectenechtpaar het Zusterhuis Nieuweroord. Hun werk is te karakteriseren als heldere baksteenbouw, waarbij moderne bouwtechnieken gecombineerd zijn met een gematigde moderne vormgeving. De Universiteit Leiden en de Rijksgebouwendienst haalden hiermee ontwerpers binnen van landelijk aanzien die uitblinkers waren op het gebied van

De langgerekte raampartijen van de laagbouw zijn verbijzonderd door brede betonnen kozijnen, die per venster om en om terugwijken en uitsteken. Dit is het lokale deel, opgehoogd in 1986, aan de westzijde van Nieuweroord.

De terugwijkende dakopbouw op de toren, waarin de liftinstallatie is verwerkt en twee appartementen. Bovenop ligt een dakterras met kijkkasten. De drie bakken ten behoeve van luchtverversingsinstallaties rond de dakopbouw zijn later aangebracht.

NIEUWEROORD IS NIET SLECHTS EEN VERWEESDE BETONKOLOS. HET IS WEL DEGELIJK EEN GESLAAGD EN INNOVATIEF ONTWERP MET EEN HOOGWAARDIGE ESTHETISCHE KWALITEIT

gemeenschapsarchitectuur. In Leiden hanteerden ze hetzelfde stramien als bij hun eerdere ontwerpen voor woongroepen ter huisvesting van bijvoorbeeld bejaarden of studenten. Sobere, individuele eenheden zijn daarbij gecombineerd met aantrekkelijk vormgegeven collectieve voorzieningen. Door zuinigheid te betrachten bij de slaapvertrekken kon met andere woorden worden uitgedrukt bij de verblijfsvertrekken.

Binnen Nieuweroord is eenvoud toegepast in de toren, hierin zijn de ruim 300 voormalige zusterkamers ondergebracht. Op de begane grond lagen de vertrekken voor gemeenschappelijke gebruik: eetzaal, keuken, kooklokaal, recreatieruimte, een muziek-, t.v.- en huiskamer, bibliotheek, leslokalen en een gymzaal. Hiervan hebben de voormalige verblijfsruimtes een rijkere aankleding en warme uitstraling.

VERVALLEN INDRUK

Het ontbrak Nieuweroord de laatste jaren aan zeggingskracht door de troosteloze toestand waarin het verkeert. Dit als gevolg van ondoordachte aanpassingen en een gebrek aan onderhoud, iets waar veel wederopbouwarchitectuur zeer onder te lijden heeft. Het maakt een

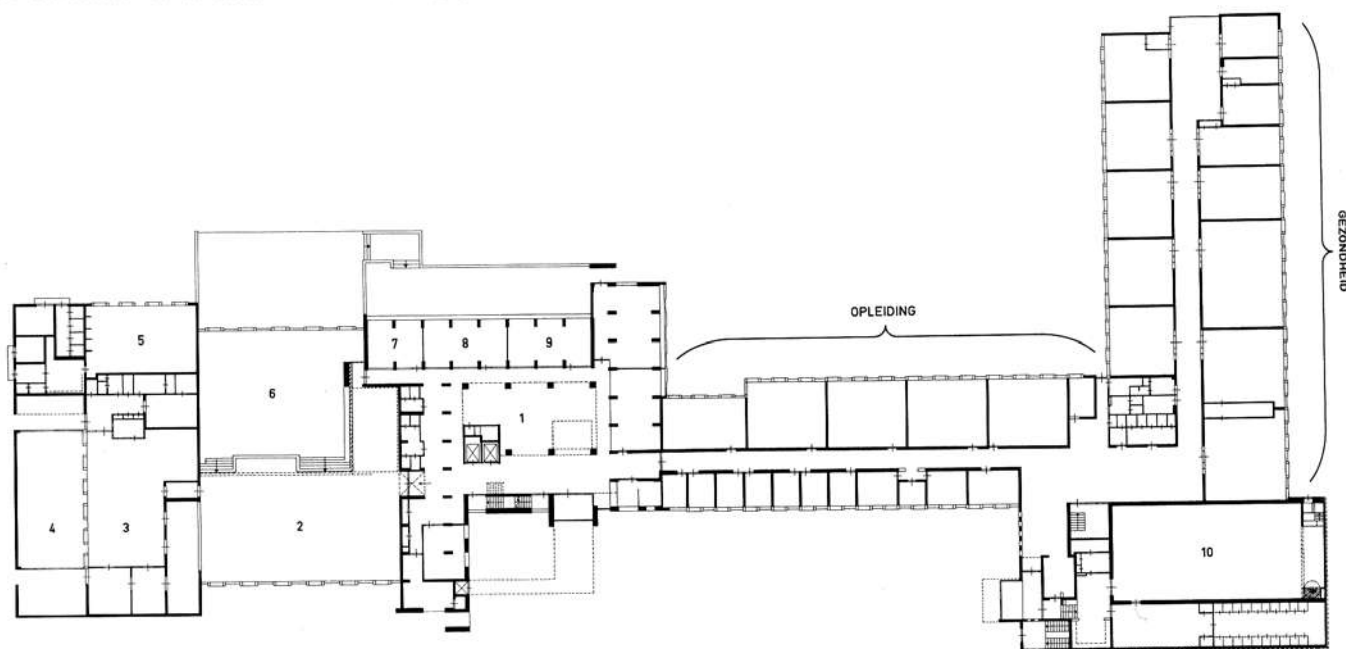

brede waardering ervan zowat kansloos. Een absolute smet op de ruimtelijke kwaliteit van Nieuweroord zijn de vernieuwde brandtrappen met stalen beplating aan de kopse kanten van de drie blokken die de toren vormen. In plaats van de beplating waren oorspronkelijk gemetselde muren toegepast met daarachter de vluchtwegen. Ze vormden juist een bijzonder accent door hun rankheid en omdat ze vrijstaand leken te zijn, waardoor ze extra reliëf en levendigheid gaven.

VARIATIE EN DYNAMIEK

Nieuweroord is niet slechts een verweesde betonkolos. Het is wel degelijk een geslaagd en innovatief ontwerp met een hoogwaardige esthetische kwaliteit. De archi-

tecten verstonden de kunst om ingewikkelde programma's ruimtelijk terug te brengen tot een heldere eenvoud met juiste verhoudingen. In deze combinatie school volgens hen de schoonheid van een gebouw. De toren en laagbouw zijn van hoofdropzet tot het kleinste onderdeel met zorg vormgegeven. De ruimtelijke compositie, detaillering en het materiaalgebruik dragen alle bij aan het ontstaan van gevarieerde en levendige gevels en interieurs. Eentonigheid wordt vermeden door een afwisseling van open en geslotenheid, licht- en donkercontrasten, en een goede balans tussen horizontale en verticale accenten. Vanuit wisselende standpunten ontstaat steeds een verscheidenheid aan gezichten, wat uitnodigt rondom het gebouw te lopen. Daarbij heeft het exterieur een hoge mate van leesbaarheid, als beschouwer snap je hoe de toren van binnen georganiseerd is. Dat de verschillende bouwdelen gezamenlijk nergens massief ogen is een bijzondere verdienste.

Plattegrond 1971 begane grond, waarbij de hal (1) met recreatieruimtes (7-9) in de voet van de toren zijn gelegen, met aan weerszijden eetzaal (2), recreatiezaal (6), keuken (3), kooklokaal (5) en gymzaal (10). (Bouw 1973)

Afbeeldingen uit *Bouw* (1974) van het interieur vlak na de oplevering in 1971, met links de hal op de begane grond van de toren, en rechts de verdiepte recreatiezaal.

HET MOOISTE UITZICHT VAN LEIDEN

Veel aandacht is uitgegaan naar het meest opvallende element, de toren. De drie langgerekte volumes die per verdieping elk een eenheid van acht voormalige zusterkamers vormen zijn daarbij cruciaal. Ze zijn aan de buitenzijde als afzonderlijke bouwdelen te herkennen in de drie ondiepe, rechthoekige blokken die rond een kern zijn gegroepeerd. Ten opzichte van elkaar zijn ze verschoven waardoor deze drie bouwdelen steeds aan een zijde uit het gevelvlak steken. Hierdoor is de toren visueel geen gesloten klomp geworden. Door aan de zijde van de Rijsburgerweg bovendien het afsluitende, vierde bouwdeel weg te laten wordt de variatie van de gevelaanzichten verder verhoogd. Deze weglating had overigens ook een functioneel motief, zodoende is er geen sprake van op het noorden gelegen kamers. Bovendien zorgt het voor daglicht in het centrale trappenhuis en de gemeenschappelijke woonkamer die aan deze zijde in de kern liggen.

De drie blokken zelf hebben diepte en balans gekregen door het toegepaste raster aan de lange zijdes, gevormd door muren, vloeren en balkonbalustrades. Het uitsteken van vloeren en muren is een gevolg van een simpele ingreep, namelijk door het laten terugwijken van de glazen pui die de volledige breedte heeft van een kamer. Het raster breekt de massa en verticaliteit van de drie blokken en maakt de individuele kamers herkenbaar.

Een onopvallend maar bijzonder onderdeel is de terugwijkende bovenste verdieping van de toren. Het is een vernuftige ingreep die veel toegepast is door wederopbouwarchitecten. Hierin zijn dienstvertrekken en liftruimtes opgenomen, waardoor van visuele rommel

ELK VERTREK OF GEGROEPEERDE VERTREKKEN, ZOALS DE ZUSTERKAMERS EN LESLOKALEN, HEBBEN EEN EIGEN KARAKTER. BIJ DAT ALLES IS SPRAKE VAN EEN ECONOMISCH MATERIAALGEBRUIK

op het dak geen sprake is. Een andere sterk aspect van de hoogbouw uit de wederopbouw is dat het dak ook vaak een functie kreeg. Bij het Zusterhuis Nieuweroord is in de dakopbouw de lift verwerkt, twee grotere appartementen en bovenop een ommuurd dakterras met kijkgaten, dat het allermooiste uitzicht biedt op de regio Rijnland.

MENSELIJKE SCHAAL

Ondanks de forse omvang van het Zusterhuis heeft het interieur een kleinschalig en huiselijk karakter verkregen. Grote gebaren als monumentale assen of imposante ruimtes ontbreken. Kwaliteit ontstaat door de ruimtelijke vormgeving en een zorgvuldige detaillering. Variatie en contrast zorgen daarbij voor een menselijke schaal. Het resultaat is dat elk vertrek of gegroepeerde vertrekken, zoals de zusterkamers en leslokalen, een eigen karakter heeft. Bij dat alles is sprake van een economisch materiaalgebruik. Dure materialen zijn nauwelijks toegepast, enkel op heel strategische plekken met veel impact, zoals de hal.

WAARDERING

Voor gebouwen als het Zusterhuis Nieuweroord bestaat voorlopig geen brede waardering. Het gebrek

aan bijval betekent echter niet dat het waardeloos is. Met de sloop van Nieuweroord verdwijnt een representatief voorbeeld van de welvaartsstaat die in de naoorlogse periode ontstond. Daarbij weerspiegelt het de medische ontwikkelingen, die een groeiende behoefte aan ziekenhuispersoneel tot gevolg had. Verder is het innovatieve concept gemeenschapsarchitectuur toegepast. Kleine en sobere individuele eenheden zijn gekoppeld aan fraai vormgegeven collectieve voorzieningen. De architecten Pot en Pot-Keegstra waren in Nederland de beste op het gebied van gemeenschapsarchitectuur. Ondanks de omvang gaven ze het Zusterhuis ten slotte een hoogwaardige esthetische kwaliteit, die gekenmerkt wordt door een heldere eenvoud en strenge economie.

Bronnen

T. Pollman en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en stedenbouw 1940-1965*, Leiden, 2009.

Monumenten van de prille eenheidsstaat. Selectievoorstel beschermingsprogramma wederopbouw 1959-1965.

Adviesaanvraag door de minister van OCW aan de raad voor Cultuur 2013, z.p., 2013.

F. Neggers, *Inventaris op het archief (1920-1980). Joop Pot (1909-1973) en Froukje Pot-Keegstra (1908-1993)*, Rotterdam, 2003.

J.F. Pot-Keegstra, 'Zusterhuis en zusterschool te Leiden', in: *Bouw* 28 (1973), p. 1069-1071.

E. Starckenburg, *Cultuurhistorische notitie Zusterhuis Nieuweroord*, Leiden 2014.

E. Wijdeveld, *Ziekenhuizen. Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist, 2006.

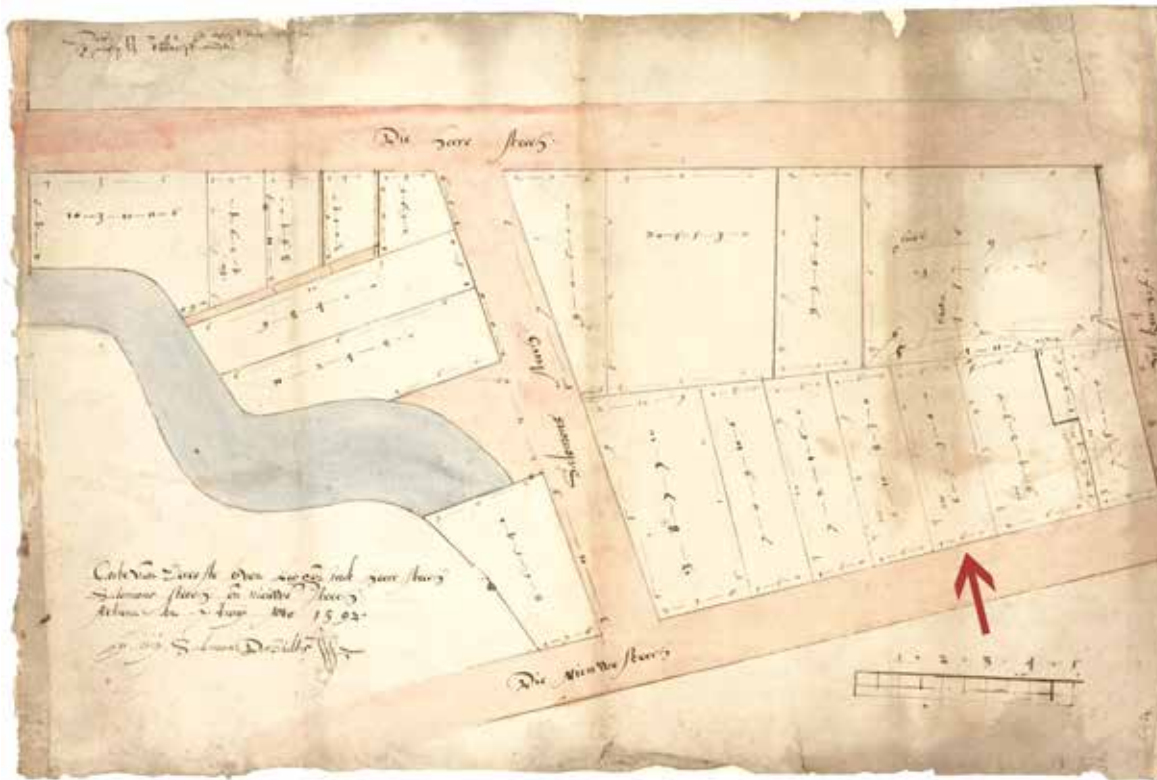
Gang met nissen waarin de deuren geplaatst zijn naar de voormalige zusterkamers in de woontoren. Dit is een voorbeeld van uitgekende detaillering, waardoor de gang een speels karakter krijgt.

NIEUWSTEEG 5: BOUWEN, WONEN EN WERKEN ROND 1600

Pieter-Jan De Vos en Cor de Graaf

Bouwhistorisch en archiefonderzoek geven een vrij volledig beeld van hoe er omstreeks 1600 werd gebouwd, gewoond en gewerkt in het pand Nieuwsteeg 5. Er werden voor Leiden unieke sporen aangetroffen van de smidse van Pouwels Willemsz., een slotenmaker uit Breda, die zijn huis bovendien rijk versierde.

Nieuwsteeg 5 ligt ten zuiden van de Pieterskerk, in het voormalige stadsdeel Zevenhuizen. Het gebied maakt deel uit van het oorspronkelijke grafelijk hof en behoort tot de oudste delen van de stad. In 1268 schonk Floris V, graaf van Holland, het gebied aan de Duitse Orde. De geestelijke ridderorde bouwde er een commanderij met onder andere een kapel en een hospitaal.¹ Gaandeweg werden stukken van het grondgebied verkocht aan grafelijke ambtenaren. Eén van hen, Philips van Leyden, stichtte in 1372 op de hoek van de Nieuwsteeg en de Kloksteeg *Templum Salomonis*. Het omvatte een woonhuis, een bibliotheek en een grote tuin.² Ruim 200 jaar later, omstreeks 1590, kocht het Leidse stadsbestuur zowel *Templum Salomonis* als de commanderij van de Duitse Orde.³ Het gebied werd verkaveld en uitgegeven aan particulieren als ‘*ledighe erven*’.

POUWELS WILLEMSZ. VAN BRED A

Het huidige Nieuwsteeg 5, werd in 1593 gekocht door Pouwels Willemsz. van Breda, slotenmaker van beroep.⁴

Kaart van door het stadsbestuur ‘*vercofte* (verkochte) *erven*’ met in rood aangeduid de kavel van wat nu Nieuwsteeg 5 is.

Vervaardigd door Van Dulmenhorst in 1592 (PV1141.1)

Vermoedelijk is hij omstreeks 1581 uit Breda gevlucht nadat deze stad in handen van de Spanjaarden was gevallen.⁵ Een aantal jaren later, op 8 december 1589, kocht hij zich in als poorter van de stad Leiden.⁶

Dit poortrecht bood hem verschillende juridische voordelen, waaronder het zelfstandig uitoefenen van een nering en het als meester verbonden zijn aan een gilde.⁷ Pouwels Willemsz. ging in dezelfde periode in ondertrouw met Aeltgen Franssendr.⁸

Bij de aankoop van de kavel werd de voorwaarde opgelegd: een *'bequame wooninghe'* te bouwen van ten minste *'een viercant hoogh'* (bouwlaag) met een zolder *'mit een borstweeringhe van drie ofte vierdalve voeten.'*⁹

EEN 'BEQUAME WOONINGHE'

De bouwhistorici troffen aan Nieuwsteeg 5 een diep voorhuis aan, waarvan het muurwerk, de balklagen en de kapconstructie na ruim 420 jaar nog grotendeels intact zijn.¹⁰ Pouwels Willemsz. heeft zich keurig aan de voorwaarden gehouden. Hij bouwde een huis van twee *'viercanten'* (bouwlagen) hoog. Dit betekent dat het huis een begane grond had, een eerste verdieping en ook een zolder met flinke stahoogte. Dit lijkt volgens moderne maatstaven een vrij normaal volume, maar in deze periode bestond ruim 80 procent van de stad nog uit éénlaagse huizen.¹¹

SUCCESFORMULE

In tegenstelling tot het casco, is de oorspronkelijke 16de-eeuwse indeling van het huis niet langer aanwezig. De indeling kan echter worden gereconstrueerd aan de hand van bouwsporen. Het voorhuis bestond uit een voorruimte en een verwarmde achterkamer, het

DIT TYPE WONINGPLATTEGROND WERD BEGIN 17DE EEUW DE STANDAARD VOOR WOONHUIZEN

woonvertrek. Deze ruimten werden gescheiden door een spiltrap en een bedstede met daaronder een halfverdiept keldertje. Langs de achterkamer voerde een gang over de binnenplaats naar het achterhuis. De verdieping had een verwarmde voor- en achterkamer, met daartussen ook een trap-bedstedezone. De zolderverdieping bestond vermoedelijk uit één ruimte. Dit type woningplattegrond werd aan het begin van de 17de eeuw de standaard voor woonhuizen in Leiden. Zowel in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken als in de binnenstad werd volgens deze 'succesformule' gebouwd.¹²

DE SMIDSE VAN DE SLOTENMAKER

Tijdens het onderzoek werden in de voorruimte op de begane grond, rechts tegen de muur, roetsporen en sporen van een schouw aangetroffen. In vergelijking met andere huizen uit deze periode is een vuurhaard in de voorruimte merkwaardig. Deze ruimte werd in de 16de en 17de eeuw veelal gebruikt als winkel of als werkplaats, een semipublieke ruimte in het verlengde van de straat. Deuren en vensters stonden open in functie van handel en nijverheid. Het verwarmen van deze ruimte had doorgaans dus geen nut, terwijl dat in verblijfsruimtes wél het geval was. De vuurhaard in de voorruimte kan duiden op de smidse of werkplaats van

HET BONTE KLEURENPALET GAF HET INTERIEUR EEN RIJKE UITSTRALING

Sporen van roet en schouwboezem duiden wellicht op de smidse van Pouwels Willemsz.

slotenmaker Pouwels Willemsz. Een slotenmaker heeft namelijk een smidse van beperkte omvang nodig. Ook de archiefbronnen duiden indirect op een smidse. In 1606 werd haardstedegeld opgehaald, een belasting die werd geheven op alle soorten haarden en vuurplaatsen. Voor het Nieuwsteeg 5 werden vijf vuurplaatsen genoteerd – één meer dan bij de buurpanden.¹³ Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werden de sporen van drie van de overige vier vuurplaatsen aangetroffen, namelijk in de achterkamer op de begane grond en in de beide kamers op de eerste verdieping. De vijfde vuurplaats heeft zich naar alle waarschijnlijkheid in het achterhuis bevonden, aangezien deze in contemporaine bronnen vaak als zomerkeuken wordt aangeduid.¹⁴

SJABLOONSCHILDERINGEN

Onder een dik verflagepakket kwam de oorspronkelijke afwerking van de balklagen tevoorschijn. De plafonds van de begane grond en de verdieping waren polychroom afgewerkt met behulp van sjablonen. Een sjabloon is een

uitgesneden modelvorm waarmee eenvoudig een vast vormenpatroon kan worden nageschilderd. De sjabloonschilderingen zijn zogenoemde moreskenmotieven, een spel van vlakke rank- en bladornamenten waar een islamitische vormtaal aan ten grondslag ligt.¹⁵ Sjabloondecoraties werden in alle mogelijke kleuren uitgevoerd, direct op het hout of met een grondlaag in een andere kleur. Vaak waren de combinaties zeer kleurrijk. Ook bij Nieuwsteeg 5 is veelvuldig gebruik gemaakt van kleur. Onderaan

**UIT HET ONDERZOEK BLIJKT DAT
HET CASCO NOG GROTENDEELS
OORSPRONKELIJK IS**

Reconstructie van de kleurrijke moreskenschilderingen op de balklaag.

de moerbalken is een blauwe ondergrond gevonden met een rood sjabloon. De kinderbinten hadden een donkergroene ondergrond met lichtgroen sjabloon en de vloerdelen op hun beurt hebben een gele ondergrond met groen sjabloon. Dit bonte kleurenpalet gaf het interieur een rijke uitstraling.

SLOT

Er is in Leiden nog relatief weinig bekend over 16de- en 17de-eeuwse wooncultuur. Door middel van bouwhistorisch, archivalisch en wanneer mogelijk archeologisch onderzoek probeert Erfgoed Leiden en Omstreken dit hiaat in de bouwgeschiedenis stukje bij beetje in te vullen. De resultaten van het onderzoek naar Nieuwsteeg 5 maken het tot een geslaagd voorbeeld van de meerwaarde van deze integrale aanpak.

Noten

- ¹ J.M. Romein, 'De geschiedenis van een Leidsch gebouw', in: *Leids Jaarboekje* (1920), p. 65-75.2 B.N.
- ² Leverland, 'Philips van Leyden, ca. 1328-1382 Kanunnik van St. Pancras zijn verwanten - zijn stichtingen', in: *Leids Jaarboekje* (1965), p. 61-94.
- ³ H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedeboekkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden, 1975, p. 309-310.
- ⁴ Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv.nr. 6596, Register Vetus, fol. 87av (opname 104l).
- ⁵ Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv.nr. 6598, Oud-Belastingboek A, fol. 170v (opname 159l); (RA 67, Waarboek 3K, fol. 219).
- ⁶ Over middeleeuwse migratie naar Leiden, zie: D. Nicholas, *Stad en platteland in de Middeleeuwen*, Bussum, 1971, p. 34-36.
- ⁷ Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv. nr. 1266, poorterboek E 1588-1603, folio 44v.
- ⁸ A. Versprille, 'Het Leidsche poorterschap', in: *Leids Jaarboekje* (1944), p. 75-100.
- ⁹ Erfgoed Leiden en Omstreken, NDG, inv.nr. 2, deel B, fol. 80v.
- ¹⁰ Met dank aan bouwhistoricus Jan Dröge.; Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv.nr. 1, Privilegeboek D, fol. 59v (11 juni 1592).
- ¹¹ J.P. De Vos, *Bouwhistorische Notitie Nieuwsteeg 5*, Leiden, 2014 [opgenomen in *Bouwhistorisch Archief Erfgoed Leiden en Omstreken*].
- ¹² F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', in: A.A.G. *Bijdragen 19* (1975), Leiden, p. 191.
- ¹³ E.D. Orsel, 'Een fraij gezicht', het Leidse huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologisering', in: *Bulletin KNOB*, 106(1) (2007), p. 11-25.
- ¹⁴ Erfgoed Leiden en Omstreken, SA II, inv. nr. 4988, kohier schoorsteengeld 1606, folio 103.
- ¹⁵ Orsel, 'Een fraij gezicht', p. 11-25.
- ¹⁶ I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800*, 's-Gravenhage, 1991, p. 39.

OPEN MONUMENTENDAGEN LEIDEN 2014-2015

Liesbet Dijkstra en Saskia Leupen

2014: THEMA REIZEN

In 2014 gingen ruim 14.000 bezoekers op ontdekkingstocht langs 35 panden en locaties in Leiden. De Hortus Botanicus was een enorme publiekstrekker.

Favoriet onder Leidenaren was de voormalige dansschool van Alphenaar: ruim 2500 bezoekers deelden hun herinneringen in het pand aan het Steenschuur 15 of deden nog een laatste dansje op de dansvloer. Velen stonden in de rij om het pas gerestaureerde, particulier bewoonde *Huize Rhijnhof* te bewonderen. Vanaf de aanpalende begraafplaats Rhijnhof bracht een koets de bezoekers van de voormalige overtuinen naar het landhuis. De Hortus trok 7.000 bezoekers en bleek hiermee zelfs het drukst bezochte monument van Nederland.

NEGEN VAARROUTES

Vervoer per boot is niet weg te denken in een waterrijke stad als Leiden. Bezoekers konden zich deze dag gerieflijk over het water laten vervoeren en hadden de keuze uit maar liefst negen vaarroutes, waarvan een aantal langs de oude jaagpaden naar Oegstgeest, Warmond en Leiderdorp gingen. Onderweg werd aangemeerd bij het voormalige kantoor van Leidsche Stoombootmaatschappij 'De Volharding' en historische scheepswerven.

Robert Strijk, wethouder van Bereikbaarheid, Economie, Binnenstad en Cultuur (2e van rechts) met enkele historische reizigers bij het voetveer Galgewater.

SAMENWERKING

De jaarlijkse Open Monumentendagen (OMD) worden in Leiden georganiseerd door Stichting Open Monumentendagen Leiden. Hierbij zijn meer dan 200 vrijwilligers actief. De dagelijkse coördinatie en praktische werkzaamheden vinden plaats bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Op 17 maart 2014 werd de samenwerking door stichtingsvoorzitter Koen Brakenhoff en toenmalig wethouder van Cultuur Jan-Jaap de Haan in een overeenkomst vastgelegd.

Elk jaar wordt een gratis programmaboekje met informatie over de opengestelde monumenten en de uitgebreide randprogrammering uitgebracht, samen met een Engelstalige gids en de *Kidsgids* voor kinderen.

2015: THEMA KUNST & AMBACHT

De 28ste editie stond in het teken van Kunst & Ambacht. Maar liefst 14.785 bezoekers bezochten een of meer van de 36 opengestelde panden in Leiden. Het thema leende zich bij uitstek voor verschillende verrassende invalshoeken.

PRESENTATIE PROGRAMMABOEKJE

In Museum De Lakenhal komen de lijnen tussen kunst en ambacht heel mooi samen, en dit was dan ook dé plek voor het aanbieden van het eerste programmaboekje aan Paul Laudy, wethouder Bouw en Openbare Ruimte in Leiden.

TEXTIEL EN TOEGEPASTE KUNST

Honderden belangstellenden bezochten het Leidse Wevershuis aan de Middelstegracht en het voormalige wolpakhuis van de Leidsche Textiefabrieken Gebroeders van Wijk & Co aan de Herengracht. De bijzondere muurschilderingen van Chris Lebeau in de Oud Katholieke Kerk aan de Zoeterwoudse Singel zijn een prachtig voorbeeld van toegepaste kunst. Ook de voormalige HBS aan de Burggravenlaan (Bonaventuracollege) is hier een goed voorbeeld van. Architect Dudok wist hier in nauwe samenwerking met keramist Willem Brouwer een eenheid in stijl van in- en exterieur te bereiken, waarvan veel bezoekers onder de indruk waren.

DE OPEN MONUMENTENDAGEN BODEN IN 2014-2015 VOOR JONG EN OUD EEN UITGEBALANCEERD EN LEERZAAM PROGRAMMA

WEDEROPBOUW

De voormalige huishoudschool aan de Toussaintkade dateert uit de wederopbouwperiode (1940-1965). De waardering voor dit bijzondere erfgoed, waarbij kunst integraal deel uitmaakt van het ontwerp, is voor haar voortbestaan gebaat bij een grotere bekendheid bij het publiek. Daarom was ook dit gebouw open voor bezichtiging.

ARCHEOLOGIE EN BOUWHISTORIE

Het Aalmarktterrein is voor de uitvoering van het Aalmarktproject volop in ontwikkeling. Op de plek waar het voormalige Catharinagasthuis stond, werden druk bezochte rondleidingen gegeven, waarbij informatie over tal van bouwhistorische en archeologische ontdekkingen met het publiek werd gedeeld.

Rondleiding door ELO-medewerkers op het Aalmarktterrein, waar de bouw- en sloopwerkzaamheden intensief zijn begeleid.

AANGEWENZEN MONUMENTEN TONEN GROTE DIVERSITEIT

Francien van Zaanen Durand

De monumenten die in 2014-2015 in Leiden zijn aangewezen zijn van zeer verschillende aard: van bunker tot standbeeld en van winkelwoning tot transformatorzuil! Al deze objecten verdienen bescherming omdat ze bijzonder zijn en waardevol, als erfgoed van de stad.

Gemeentelijke monumenten zijn gebouwen, of andere objecten in de stad, die een beschermde status verdienen en daarvoor onder de bescherming van de Monumentenverordening 2008 van de gemeente Leiden vallen. Ieder jaar wijst het college bij besluit van burgemeester en wethouders gemeentelijke monumenten aan. De eigenaar van een nieuw aangewezen monument

ontvangt het besluit van het college en ook het welbekende Leidse monumentenschildje om op de voorgevel van het monument te hangen. Erfgoed Leiden en Omstreken begeleidt het proces van aanwijzing tot het besluit van het college.

De Peperbus op het Vrouwenkerkhof.

OPVALLENDE MONUMENTAANWIJZINGEN

Werden in voorgaande jaren veelal (winkel-)woningen of schoolgebouwen aangewezen als beschermd gemeentelijk monument, nu zijn dat ook andere objecten. De voormalige transformatorzuil op het Vrouwenkerkhof, beter bekend als de Peperbus, is daarvan een mooi voorbeeld. Ook het standbeeld van de beroemde Leidse burgemeester Van der Werf geniet nu de beschermde monumentenstatus. Velen dachten waarschijnlijk dat dit beeld allang een monument was, maar dat ging niet verder dan een 'herdenkingsmonument'.

Ook bijzonder te noemen zijn de veehouderij met melkinrichting aan de Lage Rijndijk, de Staatsspoorbrug op de Haagweg en de bunker uit de Tweede Wereldoorlog aan de Morsweg. Deze bunker heeft een bijzondere herinneringswaarde en is bijzonder voor Leiden, omdat het de enige versterking uit de periode 1940-1945 is binnen het stedelijke gebied van de stad.

WINKELWONINGEN EN TUINHUIS

Aan de Oude Rijn en de Nieuwe Rijn zijn enkele winkelwoningen aangewezen. Deze panden liggen, met hun rug naar de burcht gekeerd, op een prominente plek in de stad. Aan de Vestestraat is een woning gerealiseerd in een voormalig pakhuis. Ook bij dit monument speelt de locatie een belangrijke rol. De voorgevel staat namelijk op de plek van een verdwenen middeleeuwse stadsmuur.

Achter een rijksmonument aan de Hooglandse Kerkgracht is het tuinhuis met aangrenzende (fruit-)tuinmuur aangewezen als beschermd gemeentelijk monument. Historische tuinhuizen op het achtererf zijn zeldzaam in Leiden en de combinatie van het tuinhuis, de tuinmuur en het rijksmonument vormt een bijzonder ensemble. Op de hoek van de Haarlemmerstraat en de Turfmarkt bevindt zich de voormalige chique zaak van de Leidse sigarenfabrikant A.H.J. Wijtenburg. Het pand uit 1919 is door architect Leo van der Laan ontworpen als woning met winkelfunctie.

ONDERWIJSGEBOUWEN

In de categorie schoolgebouwen zijn er vier aanwijzingen: de uitbreiding uit 1939-1941 van de voormalige Ambachtsschool aan de Haagweg, de voormalige Kaasmarktschool (1908 en 1930 uitgebreid) aan de Koppenhinksteeg, de Lagere School Pacelli aan de Damlaan (1952) en de voormalige Nijverheidsschool aan de Toussaintkade uit 1959. Hier is in de hal een indrukwekkend voorbeeld van toegepaste kunst te vinden: een 54-delige glas-in-beton muur van kunstenaar Berend Hendriks.

NIET TOEGEKEND

Drie keer heeft het college besloten om de monumentenstatus niet toe te kennen. Dat betrof twee winkelwoningen aan de Nieuwe Rijn en de school aan de Boerhaavelaan 44. Voor de school aan de Vijf Meilaan 137 is besloten deze vooralsnog niet aan te wijzen.

ARCHEOLOGISCH RIJKSMONUMENT

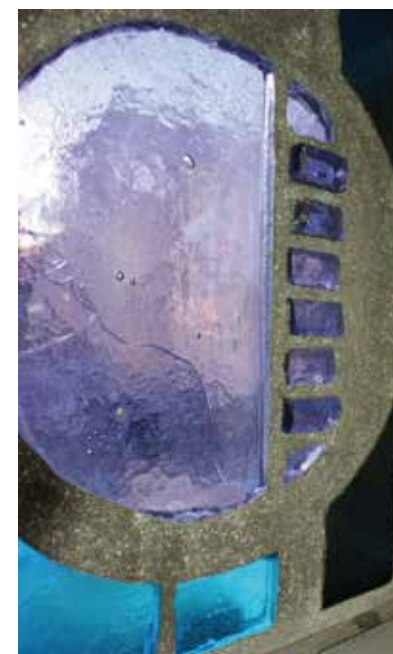
Inzake de aanwijzing van de burchtheuvel als beschermd archeologisch rijksmonument, heeft het college de minister positief geadviseerd. Tijdens de duur van het aanwijzingstraject is er voorbescherming van toepassing. De minister stelt na de definitieve besluitvorming over deze aanwijzing het college van burgemeester en wethouders van Leiden hiervan op de hoogte.

BESCHERMING

In het kader van veranderingen in het aanwijzingsbeleid is er ook aandacht voor bijna 100 objecten in de stad die, mogelijk ten onrechte, nog geen monumentenbescherming hebben. Daarnaast groeit de belangstelling en waardering voor de wederopbouwperiode (1940-1965) en in het bijzonder voor de binnen deze periode ontworpen kunstwerken die aan, of bij gebouwen te zien zijn. Op dit moment is slechts een handjevol objecten uit de wederopbouwperiode beschermd en in het gemeentelijke monumentenregister opgenomen.

Voormalige winkelwoning van de Leidse sigarenfabrikant A.H.J. Wijtenburg.

Detail van Kunstwerk van Berend Hendriks in voormalige Nijverheidsschool.

Foto: Yteke Spoelstra

Archeologen leggen met behulp van een graafmachine het eerste opgravingsvlak aan.

Zo troffen archeologen de 18de eeuwse tuinvaas aan die ooit buitenplaats Boshuysen sierde. Foto: Diachron

VAN ROMEINSE NEDERZETTING TOT BUITENPLAATS

OPGRAVINGEN AAN DE BOSHUIZERKADE

Chrystel Brandenburgh

Prehistorische takkenbundels, vroegmiddeleeuwse waterputten en een tuinvaas uit de 18de eeuw; deze vondsten werden aangetroffen in 2014 tijdens een opgraving op voormalige sportvelden langs de Boshuizerkade. Zij getuigen van verschillende perioden uit de Leidse geschiedenis.

IJZERTIJD (750 V.CHR. – 0)

Het gebied was nat en drassig als gevolg van de nabij gelegen Rijn die in die tijd veel breder was dan nu. In die natte omgeving werden bundels takken en twijgjes gevonden. Mogelijk maakten zij ooit deel uit van een visweer. Een visweer leidde vissen naar een fuik of korf en bestond doorgaans uit palen met daartussen vlechtwerk. Nader onderzoek kan meer details opleveren over deze intrigerende vondst.

ROMEINSE TIJD (12 V.CHR. – 450 N.CHR.)

In de Romeinse tijd werd het gebied langzaamaan droger, al bleef het noordelijk deel behoorlijk vochtig. Waarschijnlijk liep hier de grens van het Romeinse rijk, de zogenaamde limes. Toch is er van deze weg langs de Rijn geen spoor teruggevonden. Wel troffen de archeologen her en der scherven Romeins aardewerk aan. Waarschijnlijk lag er een Romeinse nederzetting vlakbij.

NEDERZETTING UIT DE 7de EEUW

De belangrijkste vondsten op het terrein dateren uit de 7de eeuw. Het gaat om de sporen van een woonstalhuis, diverse tweebeukige schuren en kleinere opslagschuurtjes ('spiekers') en 33 waterputten. De vondsten duiden op drie generaties bewoning. De nederzetting was gesitueerd op een lager deel van de zuidelijke rivieroever.

HERNIEUWDE ACTIVITEIT ROND 1200

De vroegmiddeleeuwse nederzetting moet in de 8ste eeuw zijn verlaten. Uit die tijd tot aan de 11de eeuw is er op het terrein niets gevonden, behalve een zilveren denarius (munt) uit de 9de eeuw. Enkele waterputten en kuilen uit ongeveer 1200 wijzen op hernieuwde activiteit tijdens de (her)ontginning 'Boshuizen'.

BUITENPLAATS BOSHUYSEN

Een onverwachte en bijzondere vondst was een grote zandstenen tuinvaas. Deze heeft waarschijnlijk in de tuin van buitenplaats Boshuysen gestaan. De tuinvaas is massief en dateert vermoedelijk uit de 18de eeuw. Afbeeldingen uit die tijd laten zien dat dergelijke vazen vaak op een piëdestal (voetstuk) of op een gebouwtje of muur stonden.

Ook vroeger brachten Leidenaren hun vrije tijd deels door in het groen rond de stad. Had men geld te besteden, dan was een eigen tuin in het buitengebied een optie. De recreatietuinen waren direct aan de stadssingels en langs uitvalswegen te vinden. De grotere buitenverblijven lagen in een wijdere kring rond de stad. In de 19de eeuw verdwenen de speeltuinen en bijna alle buitenplaatsen. Hoe Boshuysen er precies uit heeft

ONDERZOEKSAGENDA

De opgraving aan de Boshuizerkade geeft een uniek inzicht in het verleden. Opgravingslocaties van deze omvang zijn zeldzaam in het dichtbebouwde Leiden. Bovendien is juist over de vroege middeleeuwen (400-1000 n.Chr.) in Leiden nog maar weinig bekend. Lange tijd leek het er op dat er zich in die periode geen nederzettingen bevonden op het huidige Leidse grondgebied. Het onderzoek naar deze periode is dan ook een van de speerpunten in de *Onderzoeksagenda Archeologie en Bouwhistorie Leiden*.

De aangetroffen sporen stellen archeologen in staat verbanden te leggen met vondsten uit dezelfde perioden in Oegstgeest (Nieuw-Rhijnegeest), Valkenburg en Leiderdorp. Zo ontstaat steeds meer het beeld van een vrij dicht bevolkte Rijnmond met nederzettingsterreinen op de hoge oevers aan weerszijden van de Rijn.

gezien is niet duidelijk; er zijn geen afbeeldingen van bekend.

De naam Boshuysen gaat terug op een hofstede (versterkt middeleeuws huis) gelegen vlak buiten de Witte Poort, aan de westzijde van Leiden. Voorafgaand aan het Beleg van Leiden in 1574 werd het net als de overige gebouwen rond de stad gesloopt ten behoeve van een vrij schootsveld. De naam van het huis bleef echter bestaan; in 1664 kwam in dit gebied de Boschhuyserpolder tot stand.

In de 18de eeuw kwam de buitenplaats Boshuysen tot stand, op een iets andere plek dan de eerdere hofstede. Het is echter nooit een groot buitenverblijf geweest. De oudste kadastrale kaart van Leiden, uit 1811-1832, geeft Boshuysen weer bestaande uit een huis, tuin en twee koepels. In 1876 is het buitenverblijf van de kaart verdwenen.

PELGRIMS EN DUPLEXWONINGEN

ARCHEOLOGEN EN BOUWHISTORICI AAN HET WERK IN MEERBURG

Chrystel Brandenburgh en Edwin Orsel

In de Leidse wijk Meerburg maken naoorlogse duplexwoningen plaats voor nieuwbouw. Archeologen zochten de grond af naar mogelijke resten uit het verleden. Bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken documenteerden de te slopen naoorlogse woningen.

In oktober 2014 werden in de achtertuinen van de te slopen huizenblokken drie smalle proefsleuven gegraven. Hiermee konden archeologen vaststellen wat er zich in de bodem bevond en of deze resten door de geplande bouwwerkzaamheden verstoord zouden worden. De huizenblokken zelf bleken te getuigen van de schaarste aan woonruimte en bouw materiaal na de Tweede Wereldoorlog.

KASTEEL RODENBURG

Tijdens het archeologisch onderzoek werden vondsten uit de 13de-15de eeuw aangetroffen. In deze periode lag vlak ten westen van de Meerburgerkade het kasteel Rodenburg. De directe omgeving behoorde waarschijnlijk tot het grondgebied van het kasteel. Er werden sporen aangetroffen van kuilen die mogelijk als visbassin of voor roten zijn gebruikt. Rootkuilen dienden om vlas te laten rotten, zodat de vezels eruit gehaald konden worden ten behoeve van de productie van linnen stoffen.

Oudere resten werden niet gevonden. Het onderzoek maakte ook duidelijk dat de archeologische resten vrij diep liggen. Dit betekent dat ze door de bouwwerkzaamheden niet verstoord worden en in de bodem bewaard kunnen blijven.

PELGRIMSINSIGNE MET SLEUTELS

De meest spraakmakende vondst uit deze opgraving is een middeleeuws pelgrimsinsigne uit de 13de-15de eeuw. Pelgrimsinsignes zijn kleine, tinnen

Kasteel Rodenburg op een 19de-eeuwse steendruk van een tekening van J. Stellingwerff uit 1730. De afbeelding is gebaseerd op een schilderij uit 1630. (PV31965c)

speldjes met een religieuze afbeelding. Pelgrims kochten ze in bedevaartsoorden als souvenir. De drager toonde hiermee aan dat hij een bedevaart had volbracht. Dergelijke insignes werden in grote aantallen geproduceerd; archeologen treffen ze dan ook vaker aan. Het in Meerburg gevonden insigne kwam echter uit Rome is daarmee zeldzaam voor de Leidse regio. Deze herkomst valt af te leiden uit de op het voorwerp aangebrachte voorstelling: het gelaat van Christus, geflankeerd door de sleutels van Petrus (die ook in het Leidse stadswapen voorkomen) en voorzien van een tiara (pauselijke kroon). Het gelaat verbeeldt het Vera Icon: de zweetdoek van Sint-Veronica met daarop de afdruk van het gezicht van Christus. Deze doek wordt bewaard in de Sint Pietersbasiliek in Rome en sinds de vroege 13de eeuw jaarlijks in een processie van de Sint Pieter naar de kerk van Sancto Spirito gedragen. Wellicht was de eigenaar van het insigne er ooit getuige van.

WEDEROPBOUWCOMPLEX

De meer recente geschiedenis van het gebied werd in kaart gebracht door bouwhistorici. De in 2014 gesloopte woonblokken tussen de Meerburgerkade en de Aarstraat behoorden tot een wederopbouwcomplex van 188 woningen. Het maakte deel uit van het *Partieel uitbreidingsplan Meerburgerpolder* uit 1948. Dit plan ging uit van de tuinstad als stedenbouwkundig principe: de grondgebonden woningen hadden voor- en achtertuinen en lagen in een gebied met veel openbaar groen. De brede Meerburgerkade is een restant van de middeleeuwse Meerburgerwetering.

GETUIGEN VAN SCHAARSTE

De woningen, gebouwd tussen 1950 en 1952, zijn een ontwerp van de Leidse architect D.L. Landman. Door de grote schaarste aan bouwmaterialen na de Tweede Wereldoorlog en de toen zeer beperkte middelen zijn ze sober

HET DOEL WAS VEEL WOONRUIMTE VOOR KLEINE GEZINNEN IN EEN TUINSTAD

van opzet. De enorme woningnood dwong tot het tijdelijk splitsen van de woningen in beneden- en bovenwoningen. Dit zogenaamde duplexprincipe was bedoeld om kleine gezinnen aan woonruimte te helpen. De opgedeelde woningen voldeden niet helemaal aan de bepalingen van de toen geldende bouwverordening; ze hadden een te klein woonoppervlak. Het was de bedoeling om de splitsing op te heffen zodra de woningnood verminderd zou zijn. Dit is echter nooit gebeurd. Tot aan de sloop kenmerkten de woningen zich door twee brievenbussen naast de voordeur.

Een bijzondere vondst voor deze regio: een pelgrimsinsigne uit Rome. Foto: Arcadis

Duplexwoningen aan de Meerburgerkade: krappe woningen in een ruim opgezette wijk.

KOREVAARSTRAAT GEEFT ONDERGRONDSE GESCHIEDENIS PRIJS

Chrystel Brandenburgh

Detail kaart van Leiden door W.J. van Campen, 1850 (PV 432.1) met daarop aangegeven de opgegraven funderingen door IDDS in 2015.

De afgelopen jaren is er hard gewerkt aan de herinrichting van de Breestraat en de Korevaarstraat. De graafwerkzaamheden die daarmee gepaard gingen, werden begeleid door een archeoloog. Dit onderzoek geeft veel informatie over met name de bebouwing die op de plek van de huidige Korevaarstraat heeft gestaan.

Tijdens de archeologische begeleiding werd slechts 50 cm grond afgegraven, waardoor alleen delen van de jongste sporen zichtbaar werden. Deze bestonden uit resten van muren, vloeren en kelders uit de 15de tot 19de eeuw. Ze horen bij huizen die op de Hogewoerd georiënteerd waren of aan de Stinksteeg stonden. Deze steeg lag iets ten westen van de huidige Korevaarstraat en is verdwenen bij de aanleg hiervan.

VOORSTAD

De Korevaarstraat is een vrij nieuwe straat, aangelegd in 1924. Voor die tijd was hier sprake van een gesloten bouwblok, dat deels gesloopt is voor de aanleg van de straat. Dit blok ontstond vermoedelijk al in de 13de eeuw als voorstad buiten de stadspoort. Die poort stond toen op het kruispunt van de Breestraat en het Gangetje. In 1350 werd de stadsmuur verlegd en kwam het hele blok ook echt in de stad te liggen.

Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat ook de directe omgeving al vroeg ontwikkeld werd. De Breestraat is een van de oudere straten van Leiden, mogelijk zelfs de oudste. Langs deze in de 12de eeuw aangelegde dijk vond de eerste stadsvorming plaats.

DE KOREVAARSTRAAT ZELF IS VRIJ NIEUW, MAAR HET GEBIED WAS AL IN DE 13E EEUW BEBOUWD

OPGRAVINGEN OP TERREIN VOORMALIGE BRANDWEERKAZERNE

Chrystel Brandenburgh

In het bouwblok van de voormalige brandweerkazerne – tussen Breestraat, Langebrug en Ketelboetersteeg – woonden al eeuwenlang mensen. De kruitramp maakte daar in 1807 abrupt een einde aan.

De zwaar beschadigde huizen werden gesloopt. In 1835 verrees hier de Rooms-katholieke Sint Petruskerk naar een ontwerp van Th. Molkenboer. Deze raakte op haar beurt onherstelbaar beschadigd bij een brand in 1933. Een deel van de voorgevel werd opgenomen in de brandweerkazerne die vervolgens op deze plek werd gebouwd. De kazerne is, met het er naast gelegen kantorencomplex, inmiddels gesloopt om plaats te maken voor studentenhuisvesting. Alleen de brandslangentoren staat nog overeind en herinnert aan de eerdere inrichting van het terrein. Sloop en nieuwbouw gaven archeologen in 2014 de kans onderzoek te doen.

VERKENNEND ONDERZOEK

Het archeologisch onderzoek had aanvankelijk een verkennend karakter; er werd niet erg diep gegraven. Hierdoor zijn vooral de bovenste, jongste sporen uit de laatste fase van de middeleeuwen en de nieuwe tijd aangetroffen. Het gaat daarbij om funderingen van huizen en gebouwen die op het terrein hebben gestaan, maar ook om water- en beerputten. De meeste sporen die tijdens het onderzoek zijn gevonden, dateren uit de 16de tot 20ste eeuw. In een aantal muren bleken oudere bakstenen te zitten, maar deze zijn vermoedelijk hergebruikt. Op de plaatsen waar een diepere bouwkuip uitgegraven moest worden, konden de archeologen meer lagen bekijken. Zij troffen hier echter geen oudere vondsten aan. De meeste en oudste archeologische resten blijven in de bodem bewaard en worden bij de nieuwbouw ontzien. Zo blijven zij voor toekomstige archeologen beschikbaar.

Links: De opgraving op het voormalig brandweerkazerneterrein. Op de voorgrond liggen funderingen; de ronde structuren rechts achter zijn beerputten.

Foto: IDDS

Rechts: Alleen de brandslangentoren herinnert nu nog aan de brandweerkazerne. In de toren is nog het venster van de doopkapel van de Sint Petruskerk te zien. Voor de bouw van de toren in 1936 werd expliciet opdracht gegeven zoveel mogelijk gebruik te maken van het nog bestaande muurwerk van de uitgebrande kerk.

Foto: IDDS

WE HEBBEN DE BONNETJES NOG!

17DE-EEUWSE PROJECTONTWIKKELING AAN HET LAKENPLEIN

Chrystel Brandenburgh en André van Noort

Voorafgaand aan de bouw van een appartementencomplex aan het Lakenplein onderzochten archeologen de bouwplaats. Zij ontdekten de funderingen van een groot aantal huizen. Een zoektocht in het archief leverde nog meer gegevens op. Al deze vondsten geven inzicht in projectontwikkeling en stadsplanning in 17de-eeuws Leiden.

Het komt niet vaak voor dat archeologen en bouwhistorici een vrijwel compleet bouwblok kunnen onderzoeken. Alhoewel de stadsuitbreidingen uit de 17de eeuw goed zijn vastgelegd op kaarten en in geschreven bronnen, bestaat er nog altijd een flink aantal vragen over deze periode waarin Leiden explosief groeide. Over het algemeen wordt aangenomen dat projectontwikkelaars nieuwe kavels aankochten en deze bebouwden met meer huizen dan de bedoeling was. Deze panden zouden ze dan weer met winst van de hand hebben gedaan. Maar hoe verliep zo'n bouwproces? Wie deed wat? En hoe ging men om met de aanleg van centrale voorzieningen in de nieuwe wijk? Archeologen en archivisten van Erfgoed Leiden en Omstreken trokken samen op en ontrafelden zo deels de logistiek van het bouwproces in dit huizenblok.

'WIJ HEBBEN DE BONNETJES NOG'

Het gedeelte van Leiden ten oosten van de Vestestraat is rond 1660 ontstaan in het kader van de derde grote stadsuitbreiding in de 17de eeuw. De aanleg van de nieuwe woonwijk werd door de stad geregisseerd.

Foto van de 1e Looierstraat. Deze straat verdween met de aanleg van het Lakenplein.

Datum onbekend (PV5541.2)

Archeologen aan het werk op het Lakenplein, 2015. Foto: IDDS

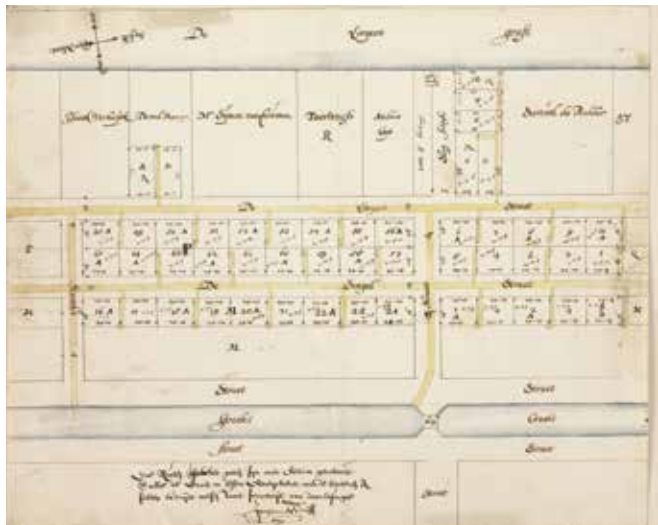
Johannes Dou (1615-1682) had de opdracht gekregen een stedebouwkundig plan voor de hele stadsuitbreiding te maken. De opgegraven huizen zijn inderdaad gebouwd langs een duidelijk ontworpen straten- en grachtenpatroon.

De stad liet ook infrastructurele werken uitvoeren. Dat blijkt uit de financiële administratie van de *thesaurier extraordinaris*, de betaalmeeester van Openbare Werken, te vinden in het stadsarchief van Leiden.¹ Zelfs de bestekken en de facturen en kwitanties van de lokale aannemers zijn in dit archief opgeslagen; *'we hebben de bonnetjes nog'*. Zo kregen Cornelis Dircksz. Deecken, Huygh Leendertsz. van Leeuwercksvelt, Heyman Jacobsz. Bouman en Maerten Jansz. op 7 maart 1661 *een somme van twee hondert twee en twintich guldens eene stuiver acht penningen* voor de aanleg van een riool in de Groenestraat (nu Groenesteeg) en de Cingelstraat (deze was gelegen tussen de huidige Groenesteeg en de Kerksteeg, ten oosten van de Waardgracht). De archeologen troffen onder de Cingelstraat inderdaad een lange goot aan die als riolering heeft gediend. De goot mondde uit in de gracht, wat een behoorlijke stank veroorzaakt moet hebben.

SECREETHUISJES EN WATERPUTTEN

De bewoners van de nieuwe wijk leefden dicht op elkaar. De huizen waren klein en min of meer hetzelfde ingedeeld. Ze hadden aan de achterkant een binnenplaatsje met waterput en secreethuisje (toilet). Deze secreten waren aangesloten op afvoergoten die allemaal uitmondde in de boven genoemde centrale goot onder de straat. Dit wordt bevestigd door een tekening die Johannes Dou rond 1660 maakte van

Johannes Dou maakte van de stadsuitbreiding 1658-1664 verschillende plattegronden. Op deze tekening is links het gebied van de opgraving te zien. Dou gaf onder andere de riolen aan. (PV1022.10a)

Schematisch overzicht van de huizen die zijn opgegraven. De drie kleuren geven aan welke huizen dezelfde indeling en bouwstijl hebben. Deze drie huistypen zijn waarschijnlijk ieder door een andere aannemer gebouwd. De bruine lijnen geven het hoofdriool in de Ginkelstraat en de huisaansluitingen weer.

Afbeelding: IDDS

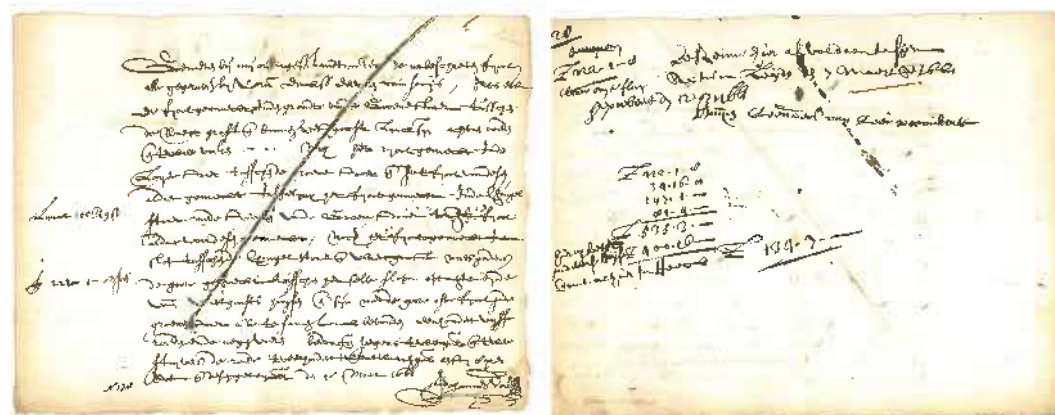
het onderzochte gebied, waarop de rioleringen en huisaansluitingen zijn ingetekend. De door de archeologen aangetroffen huisaansluitingen komen echter niet overeen met het plan zoals getekend door Dou. Ze vertonen variatie in opbouw en zijn waarschijnlijk door de verschillende eigenaren aangelegd en niet door de stad. Dit geldt ook voor de huizen zelf; verschillen in gebruikte bakstenen en metselverbanden maken zichtbaar welke huizen door dezelfde bouwploueg zijn gebouwd en waar een volgende begon.

Ook de waterputten op de binnenplaatsen verschilden van elkaar. De meeste waterputten lagen

op de erfscheiding tussen twee huizen; waarschijnlijk betrof het een gedeelde voorziening. Het aanleggen van een waterput was niet goedkoop en de vraag is dan ook wie dit organiseerde. Was het de ontwikkelaar en verrekende hij de kosten in de huurprijzen? Was het de stad of geen van beide? Hoe zijn de verschillen in waterputten te verklaren? Noch de opgraving, noch het archiefonderzoek leverde helaas antwoord op deze vragen.

Wellicht zijn de waterputten door of in opdracht van de bewoners zelf aangelegd. Het is ook mogelijk dat de betreffende aannemer oud bouw materiaal opnieuw gebruikte.

En zo werpt elke ontdekking in de stad weer nieuwe vragen op. Duidelijk is wel dat wanneer archeologen en archivisten samen optrekken, er meer antwoorden in het verschiet liggen.

Kwantantie (voor- en achterzijde) van Huygh Leendertsz. van Leeuwercksveldt dd. 7 maart 1661 (aangegeven op de achterzijde van dit stuk) wegens de aanleg van riolen in de Ginkelstraat, Looijerstraat en Groenestraat. (SA II inv. nr. 8747)

Noot

¹ ELO, SA II, inv.nr. 8504, fol.92v en inv.nr. 8747.

VOLGEN, LIKEN, SURFEN, STEMMEN EN MEEDOEN

Susan Suèr

De website, sociale media en nieuwe digitale technologieën zijn dé manier om een breder publiek te bereiken. Erfgoed Leiden en Omstreken timmert behoorlijk aan deze digitale weg met diverse projecten, die historisch geïnteresseerden verder inspireren en enthousiasmeren voor onze collecties.

Bokaal bij de prijs voor Website van het jaar 2014.

3D-bonbons van het Matilomasker: lekker erfgoed.

WEBSITE VAN HET JAAR 2014

Op 7 juli 2014 lanceerde ELO de nieuwe website www.erfgoedleiden.nl. De nieuwe site was een van de laatste stappen in het samengaan van het Regionaal Archief Leiden en het team Monumenten & Archeologie in Erfgoed Leiden en Omstreken.

Enkele maanden later, op 27 november, mocht Erfgoed Leiden en Omstreken de prijs voor 'Beste website van het Jaar 2014' in de categorie Overheid in ontvangst nemen. De behaalde prachtige scores op het gebied van ontwerp (4,59 uit 5), inhoud (4,60 uit 5), navigatie (4,48 uit 5) en een aanbevelingsintentie van 8,7 (uit 10) maken ELO enorm trots.

SOCIALE MEDIA

Ook op Twitter, Facebook en Instagram is ELO actief. Zowel Erfgoed Leiden en Omstreken als Molenmuseum De Valk heeft een eigen Twitter-, Facebook- en Instagramaccount. Actualiteiten, evenementen, weetjes en natuurlijk de Vondst van de Week bereiken op deze manier de hele wereld.

STUK VAN HET JAAR 2014

De website en de sociale media werden effectief ingezet voor de verkiezing van het Stuk van het Jaar. Bij de voorverkiezing konden bezoekers en volgers stemmen op hun favoriete ELO-collectiestuk in het thema 'Vriend en Vijand'. Hierbij kwam een poster over Goeie Mie als winnaar uit de bus. Heel toepasselijk, want deze Leidse gifmengster was zowel een vriendin als een vijand. Goeie Mie liep in 1883 tegen de lamp. Deze trouwe verzorgster van oude en zieke buurtgenoten bleek de grootste gifmengster aller tijden. In ruim drie jaar had ze 102 mensen vergiftigd, waarvan 27 dodelijk. Daaronder waren ook haar ouders.

Zes voorstellingen met betrekking tot gifmengster Goeie Mie: de vergiftiging, laatste slachtoffers, arrestatie, Singelstaat, opgraving der lijken, begrafenis. (ELO PV37900)

aantal voorwerpen werd een 3D-model gemaakt en geprint. De Leidse patisserie SoetenSo maakte vanuit het 3D-model bonbons van het Matilomasker. Het publiek werd met een prijsvraag verleid om zijn creativiteit op deze modellen los te laten. Er kwam een groot aantal reacties binnen. Van vuilnis- of bloembakken in de vorm van archeologische kruiken tot koelkastmagneten, lampen en visitekaartjes. Het idee van Annemie Debicki-Kouwenhoven voor een Leids bedelarmbandje was zo creatief en toepasbaar, dat zij werd uitgeroepen tot winnares.

In 2014 en 2015 is een belangrijke stap gezet in de digitale toepassingen om een breder publiek te bereiken. De ontwikkelingen op digitaal gebied gaan enorm snel en ELO zal ervoor zorgen dat het in de toekomst mee gaat in deze ontwikkelingen, het liefst als 'original' of trendsetter.

De reden: geld. Ze sloot verzekeringen af op haar toekomstige slachtoffers en streek na hun dood het geld op. Zo incasseerde ze ruim 2000 gulden. De straf: levenslang. Het door ELO voorgedragen stuk was een lithografie uit 1883 van R. Raar, die dit drama voor het destijds geschokte publiek verbeeldde.

Helaas voor ELO won bij de landelijke verkiezing de liefde van het kwaad. Tresoor uit Leeuwarden won met de ontroerende liefdesbrief van een Friese soldaat die in 1811 sneuvelde aan het front in Polen.

3D-MODELLEN

ELO is een voorloper waar het gaat om het digitaliseren en delen van de collectie. In 2015 kwam daar letterlijk een nieuwe dimensie bij: van een

ONDERGRONDSE CONTAINERS BIEDEN UNIEKE KANS VOOR LEIDSE ARCHEOLOGEN

Chrystel Brandenburgh en Susan Suèr

De vuilniszak verdwijnt uit het Leidse straatbeeld en dat is goed nieuws voor archeologen. Door de introductie van ondergrondse afvalcontainers konden zij in 2015 op ongekende schaal onderzoek doen in de binnenstad.

Normaal zijn opgravingen binnen de singels nauwelijks mogelijk vanwege de dichtheid van de bebouwing. Ten behoeve van de nieuwe afvalcontainers moest er echter op 125 plekken in de binnenstad worden gegraven. Archeologen onderzochten er 26, tot op 3,20 meter diep. Samen met 90 grondboringen moet dat informatie opleveren over het ontstaan van Leiden. Met name over de oudste fase van de stadsontwikkeling zijn nog

veel vragen onbeantwoord. Zo is eigenlijk niet bekend wanneer precies en waar de oudste bewoningskern is ontstaan, en in welk tempo de stad groeide.

ONTGINNINGEN

De 90 grondboringen van ca. 4 meter diep verschaffen kennis over de geologisch opbouw van de grond onder de Leidse binnenstad. Dit zal leiden tot meer kennis over de vroegste bewoners van deze regio. Zij waren immers sterk afhankelijk van de mogelijkheden die het landschap hen bood. Aangenomen wordt dat de eerste bewoningskernen op Leids grondgebied ontstonden vanaf het einde van de vroege middeleeuwen (9de-10de eeuw). Deze bewoners maakten een start met de ontginningen van het achterland. Uit geologisch en geomorfologisch onderzoek in de omgeving van Leiden is bekend dat in de daarop volgende periode landschap en vegetatie sterk veranderden, niet alleen als gevolg van de ontginningen, maar ook vanwege schommelingen in de waterspiegel als gevolg van het dicht slibben van de Rijn.

BIG BAGS

Op de geselecteerde 26 containerlocaties werd de bodem laag voor laag uitgegraven, onderzocht en gedocumenteerd. Bodemvondsten en archeologische

Op 26 locaties in de binnenstad werd de bodem laag voor laag uitgegraven. Foto: Buro JP

NA HET VELDWERK BEGINT DE GROOTSTE KLUS: HET ANALYSEREN VAN ALLE VONDSTEN

resten zoals muurwerk zijn veiliggesteld. De uitgegraven grond is met een graafmachine in zogeheten *big bags* verzameld en later met een zeef onderzocht op vondsten. De ouderdom van deze vondsten is vaak redelijk nauwkeurig te bepalen. Zo kunnen ze aangeven hoe oud de bodemlagen zijn waarin ze werden aangetroffen.

KINDEREN AAN DE ZEEF

Tijdens het project is veel aandacht besteed aan het informeren van de inwoners van Leiden. Dit gebeurde via persberichten, nieuwsberichten op de websites van de gemeente Leiden en ELO, en door het geven van uitleg bij de verschillende opgravingslocaties. De zeeflocatie op de Garenmarkt werd druk bezocht. Op een aantal dagen in mei konden kinderen met hun ouders hier een kijkje nemen. Onder leiding van de archeologen hielpen ze met het zeven van grond en het uitzoeken en wassen van de vondsten. Een leerzame en vooral leuke ervaring, zo bleek uit de enthousiaste reacties en blije gezichten van zowel kinderen als ouders!

WORDT VERVOLGD

Hoewel de afvalcontainers inmiddels in de grond staan, zijn archeologen nog lang niet klaar met hun werk. Nadat het veldwerk is afgerond en de laarzen weer in de kast zijn opgeborgen, begint namelijk de grootste klus: het analyseren van alle vondsten. Hierbij kijken de specialisten naar verschillende dingen. Allereerst probe-

Alle afgegraven grond werd in *big bags* afgevoerd en met een zeef doorzocht. Foto: Buro JP

Het zoeken naar vondsten in de afgegraven grond was leuk voor kinderen én ouders.

Foto: Buro JP

ren ze aan de hand van de vondsten te bepalen hoe oud de verschillende lagen van de stad zijn. Dit is bijvoorbeeld af te leiden uit de gevonden gebruiksvoorwerpen. Ook worden in deze fase C14- en OSL-dateringen uitgevoerd. Uit alle opgegraven lagen zijn monsters genomen waarvan met behulp van C14-analyses (koolstofdatering) een vrij exacte ouderdom bepaald kan worden. Met optische dateringsmethoden (OSL) kan de ouderdom van de grond zelf bepaald worden. Sedimenten zoals zand en klei slaan onder invloed van daglicht straling op. Als het sediment niet meer aan het oppervlak ligt, gaat deze straling na verloop van tijd verloren. Met OSL-datering wordt de hoeveelheid straling gemeten en zo kan vrij nauwkeurig worden bepaald hoe lang geleden het sediment begraven is. Tot slot onderzoeken de archeologen de plantenresten die in de diepste lagen onder de stad zijn aangetroffen. Dit geeft een beeld van het landschap waarin de stad is ontstaan. Er is dus nog veel werk te doen, dat mogelijk enkele jaren in beslag zal nemen. De resultaten worden te zijner tijd gepubliceerd.

WERPEN NIEUWE ONDERZOEKSMETHODEN NA 35 JAAR NIEUW LICHT OP DE BREESTRAAT?

HOE OUD IS DE BREESTRAAT?

De verwachtingen waren hoog gespannen, de nacht dat werd begonnen met het graven van containerlocaties in de Breestraat. Zou eindelijk blijken dat dit inderdaad de oudste straat van Leiden is en zou duidelijk worden wanneer deze dijk/straat precies is ontstaan?

In 1981 was ter hoogte van het stadhuis al eens een grote opgraving verricht. Op basis van de resultaten wordt aangenomen dat de Breestraat-dijk in de 12de eeuw is aangelegd en in vrij korte tijd is opgehoogd tot het huidige niveau. Nu, bijna 35 jaar later, beschikken archeologen over andere methoden om grond te onderzoeken. Dat maakt het interessant om nogmaals naar de ouderdom van de Breestraat te kijken. Zoals bij elke containerlocatie is de grond laagsgewijs afgegraven en in grote zakken geschept. Op de diepste niveaus werden de meest interessante vondsten gedaan. Het zeven van de sedimenten leverde meerdere scherven op. Het aangetroffen zogenaamde kogelpotaardewerk dateert grofweg uit de 10de tot de 13de eeuw en is dus niet echt geschikt om de ouderdom van het grondpakket te bepalen.

Een interessante vondst die tevoorschijn kwam na het zeven van grond uit de diepste laag, is een scherfje Romeins aardewerk. Eén zwaluw maakt echter nog geen zomer en dat geldt ook voor archeologie: één scherf maakt nog geen Romeins verhaal. In de Romeinse tijd was de Oude Rijn de noordelijke grens van het Romeinse rijk. Fort Matilo, gelegen in de huidige wijk Roomburg/Meerburg, is een overtuigend bewijs van Romeinse bewoning in de omgeving. Het is echter niet bekend of er in die tijd ter plaatse van de huidige Breestraat ook mensen woonden. In de hele binnenstad van Leiden wordt Romeins aardewerk aangetroffen, maar in grondlagen die ook middeleeuws aardewerk bevatten. Mogelijk zaten de scherven oorspronkelijk in grondpakketten uit de omgeving die in de middeleeuwen zijn gebruikt voor de ophoging van de Rijndijk, de huidige Breestraat. De scherven vormen dus geen bewijs voor een Romeinse nederzetting bij de Breestraat. Het wachten is nu op de uitkomsten van de C14- en OSL-analyses, methodes die in 1981 nog niet beschikbaar waren en die naar verwachting meer duidelijkheid kunnen geven over de echte ouderdom van de Breestraat.

FEITEN EN CIJFERS

ARCHIEFINSPECTIE	90
SAMENSTELLING ERFGOEDLEIDEN EN OMSTREKEN	94
DIGITALISERING OP STOOM DOOR VELE VRIJWILLIGERS	97
IN DE PUBLICITEIT	98
KENGETALLEN ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN	104
COLOFON	108

ARCHIEFINSPECTIE

Maria Louwerse-Zimmerman

In opdracht van de gemeentearchivaris toetst de archiefinspecteur het beheer van de archiefbescheiden van de gemeente Leiden, de aangesloten gemeenten uit de regio en andere dienstverleningsovereenkomsten. Het toezicht op het beheer van de archieven is geregeld in de Archiefwet 1995. Ruim een jaar na de inwerkingtreding van het gewijzigde toezicht blijken de Archief KPI's een goede ondersteuning bij het werk van de archiefinspecteur. De KPI-scores helpen de zorgdragers eventuele knelpunten te overzien en te interpreteren.

KPI'S ONDERSTEUNEN INSPECTIEWERK

De uitvoering van het toezicht op het archiefbeheer van de gemeente Leiden en de regionaal aangesloten gemeenten en instanties berust voornamelijk bij de archiefinspecteur van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Als gevolg van de inwerkingtreding van de wet Revitalisering Generiek Toezicht per 1 oktober 2012 is het toezicht door de provincie gewijzigd van specifiek naar generiek. Het sturend toezicht vooraf is vervangen door een meer terughoudend toezicht achteraf. Sinds die tijd neemt de archiefinspecteur ook aspecten van de zorg voor archiefbescheiden in haar toetsing mee. Het raamwerk van de Archief Kritische Prestatie Indicatoren (Archief KPI's) van de VNG en het e-formulier Archief KPI's van BRAIN blijken daarbij een goede ondersteuning te zijn geweest. De KPI's zijn als meetinstrument voor de archiefzorg en het toezicht vastgesteld en voor het opmaken van verslagen over de jaren 2014 en 2015 door de archiefinspecteur in gebruik genomen. Het KPI-verslag heeft als doel om invulling te geven aan de verantwoordingsplicht inzake de informatiehuishouding van het college van burgemeester en wethouder aan de raad. Vanwege de omvang van het te inspecteren gebied in

combinatie met het veranderde toezicht en de beperkte bezetting, zijn niet alle inspectieverslagen op tijd aangeleverd door de inspecteur. Enkele projecten, zoals de controle van het handboek vervanging van analoge archiefbescheiden door digitale reproducties door de gemeente Leiden en het toezicht op het digitaliseren van de Leidse bouwvergunningen, zijn daarom door de gemeentearchivaris en de adjunct-archivaris opgepakt.

Nul-meting

Alle vijf aangesloten regiogemeenten (Hillegom, Noordwijk, Teylingen, Leiderdorp en Zoeterwoude) zijn in 2014 en 2015 onderworpen aan de KPI-methode voor de toetsing van de zorg en het beheer voor hun archiefbescheiden. Bij de gemeente Leiden is eind 2014 een begin gemaakt met de inspectie van het archiefbeheer bij Team Documenten en enkele andere onderdelen van de gemeente. Aan de hand van aangepaste Archief KPI's is in 2015 een begin gemaakt met het toezicht bij gemeenschappelijke regelingen zoals de RDOG HM, VRHM/Brandweer en Servicepunt71. Bij het inspectieonderzoek zijn in 2014 in totaal 19 archiefruimten en in 2015 13 archiefruimten

aan een onderzoek onderworpen. Daarbij zijn ook schimmeltesten afgenomen op archiefstukken of verpakkingsmateriaal en metingen gedaan van de relatieve luchtvochtigheid en temperatuur. In de uitgebreide verslagen is een verbeterpuntenlijst met daarin een actietermijn opgenomen. De daarbij meegezonden grafiek uit het e-formulier geeft een beeld van de stand van zaken in percentages. De samenvatting van het verslag is grafisch ondersteund via de stoplichtmethode. De inspectieverslagen kunnen worden beschouwd als een nulmeting.

Resultaten

In geval toetsing bij de zorgdragers aangaf dat direct handelen noodzakelijk was, werd een tussentijdse rapportage door de archiefinspecteur uitgebracht. Dit betrof in het bijzonder de staat van de archiefruimten en het beheer van de archiefbescheiden daarin. Door twee gemeenten (Leiden en Hillegom) zijn gelden beschikbaar gesteld of begroot om aanpassing van een ruimte te realiseren. Een andere gemeente (Noordwijk) en een gemeenschappelijke regeling (RDOG HM) onderzoeken de mogelijkheid tot verbeteren van hun archiefruimte. In Leiden is één archiefruimte volledig verbouwd om te kunnen voldoen aan de eisen van de bouw en inrichting voor archiefruimten. Voor de andere archiefruimten is een gedoogsituatie voor een bepaalde tijd door de gemeentearchivaris verleend. Ondanks dat niet kan worden verwacht dat de geïnspecteerde organisaties de aanbevolen verbeterpunten direct kunnen doorvoeren, zijn er positieve ontwikkelingen gaande op het gebied van het archief- en informatiebeheer bij de gemeente Leiden, de regiogemeenten en overige gemeenschap-

pelijke regelingen. Deze nieuwe manier van inspecteren heeft ertoe geleid dat colleges van B en W er naar streven hun informatiehuishouding in control te krijgen en zich daarmee kunnen verantwoorden bij de raad.

Vervanging archiefbescheiden

Met het positieve advies van de gemeentearchivaris heeft het college van B en W van Leiden bij besluit nummer 15.0526 d.d. 9 juni 2015 de vervanging van de archiefbescheiden door digitale reproducties per 1 januari 2015 goedgekeurd. In een handboek staan de procedures voor en eisen waaraan vervanging mag plaatsvinden, beschreven. Voor de vervanging van de documenten van elk zaaktype wordt toestemming gevraagd aan de gemeentearchivaris. In 2015 heeft zij 19 zaaktypen goedgekeurd. De gemeente Noordwijk heeft voor de vervanging van haar fysieke rijbewijzen en documenten in 2014 positief advies ontvangen van de gemeentearchivaris na de controle van de procedure door de archiefinspecteur. Achteraf wordt voor de rijbewijzen geen gebruik gemaakt van de toestemming voor vervanging omdat de digitale versies in de RDW-applicatie onvoldoende raadpleegbaar zijn. In 2014 kreeg de RDOG HM positief advies van de gemeentearchivaris voor de vervanging van de originele analoge documenten betreffende de uitvoering van het primair proces Jeugdgezondheidszorg 0-19 jaar en die betreffende het primair proces Logopedie, met terugwerkende kracht vanaf 16 juli 2012. In 2015 ontving ook de VRHM/Brandweer een positief advies van de gemeentearchivaris voor de vervanging van de inkoopfacturen van deze organisatie. Gedurende 2014 en 2015 liep in Leiden een project

vervanging bouwvergunningen 1929-2010. Aan het eind van 2015 had dit nog niet geleid tot een formeel verzoek tot vervanging van archiefbescheiden.

Regiodag

In 2014 organiseerde de Inspectie opnieuw een regiodag voor Teamleiders en DIV-medewerkers. Vanwege de behoefte van de gemeenten om tot vervanging van hun fysieke archiefbescheiden over te gaan, vaak in combinatie met digitaal en zaakgericht werken, was deze dag volledig gewijd aan de procedure tot vervanging van deze archiefbescheiden. In 2015 zijn enkele gemeenten begonnen met de voorbereiding van de vervanging, zoals

het schrijven van een handboek. In 2015 was er geen gelegenheid om een regio-dag te organiseren.

Regionaal DIV-overleg Duin & Bollenstreek

Op initiatief van de gemeente Noordwijkerhout vond een inventarisatie plaats onder de Duin en Bollenstreek gemeenten inclusief de gemeente Katwijk om een regionaal DIV-overleg op te richten. Vertegenwoordigers op het gebied van archief- en informatiebeheer van de gemeente, de gemeentelijke archiefinspecteur en de provinciaal Interbestuurlijk Toezichthouder van Zuid-Holland (IBT) kwamen bij elkaar op 3 maart 2014 voor het eerste overleg.

NIEUW DEPOT

Tien jaar geleden werd voorzien dat er ruimtegebrek zou komen in de archiefbewaarplaats aan de Boisotkade 2a te Leiden. Deels door de autonome aanwas binnen de aangesloten gemeenten, deels door de uitbreiding van dienstverleningsovereenkomsten met andere gemeenten en deels door de acquisitie van particuliere archieven. In de afgelopen jaren zijn meerdere opties verkend. Uiteindelijk werd in 2014 een mogelijkheid voor een depot in Leiden onderzocht. Het bleek zelfs op korte termijn haalbaar om daarin een archiefbewaarplaats te creëren en zelfs een deel van het gebouw te bestemmen als archeologische depot voor de door de provincie overgedragen archeologische collectie. In 2015 is het depot aan de Zaalbergweg geopend door de Interbestuurlijk toezichthouder van Zuid-Holland, Peter Diebels. Het gebouw is door het college van B en W van Leiden formeel aangewezen als archiefbewaarplaats.

Doel van het overleg is elkaars kennis en ervaring te delen en complexe vragen voor te leggen aan de inspecteur en/of IBT alsmede de recente ontwikkelingen te melden. De 3-maandelijke bijeenkomsten blijken waardevol te zijn en voorkomen onder meer dat elke gemeente afzonderlijk hetzelfde onderzoek doet.

Aanwinsten 2014-2015

In 2014 is 169 strekkende meter archiefbescheiden ontvangen, bestaande uit de verplichte overbrenging door de gemeenten en particuliere bruiklenen of schenkingen. In 2015 betreft het 476 m¹. Deze groei heeft voornamelijk te maken met de overbrenging van bescheiden van de gemeente Leiden, de aansluiting van de gemeente Noordwijkerhout en de vervroegde overbrenging van de archiefbescheiden van Holland Rijnland. De vanaf 2012 uithuisgeplaatste 1156 m¹ archiefbescheiden is in mei 2015 teruggebracht en in het nieuwe depot aan de Zaalbergweg geplaatst.

ARCHIEVEN UIT DE OMSTREKEN

In verband met de aansluiting van de gemeente Noordwijkerhout met ingang van 1 januari 2016 is de archiefinspecteur nauw betrokken geweest bij de vervroegde overbrenging (juli 2015) van de historische archieven naar de archiefbewaarloos van Leiden. Tevens heeft toen de vervreemding van de archieven betreffende Noordwijkerhout uit het Nationaal Archief plaatsgevonden.

Voor de herinventarisatie van deze archieven zijn twee stagiairs van de Hogeschool van Amsterdam aangetrokken. Deze werken in opdracht van de gemeente Noordwijkerhout bij ELO en worden begeleid door enkele

medewerkers. In december 2015 is de herinventarisatie van het archief daterend van (1568) 1584-1811 voltooid.

In 2015 hebben de gemeenten Nieuwkoop, Kaag en Braassem en Alphen aan den Rijn contact opgenomen om te onderzoeken in hoeverre de drie gemeenten, samenwerkend in het Streekarchief Rijnlands Midden, kunnen komen tot enerzijds opheffing van het Streekarchief en anderzijds aansluiting bij ELO. Eind 2015 hebben alle drie colleges besloten tot opheffing van het Streekarchief. Besluit tot aansluiting zal in 2016 moeten gebeuren door de gemeenteraden.

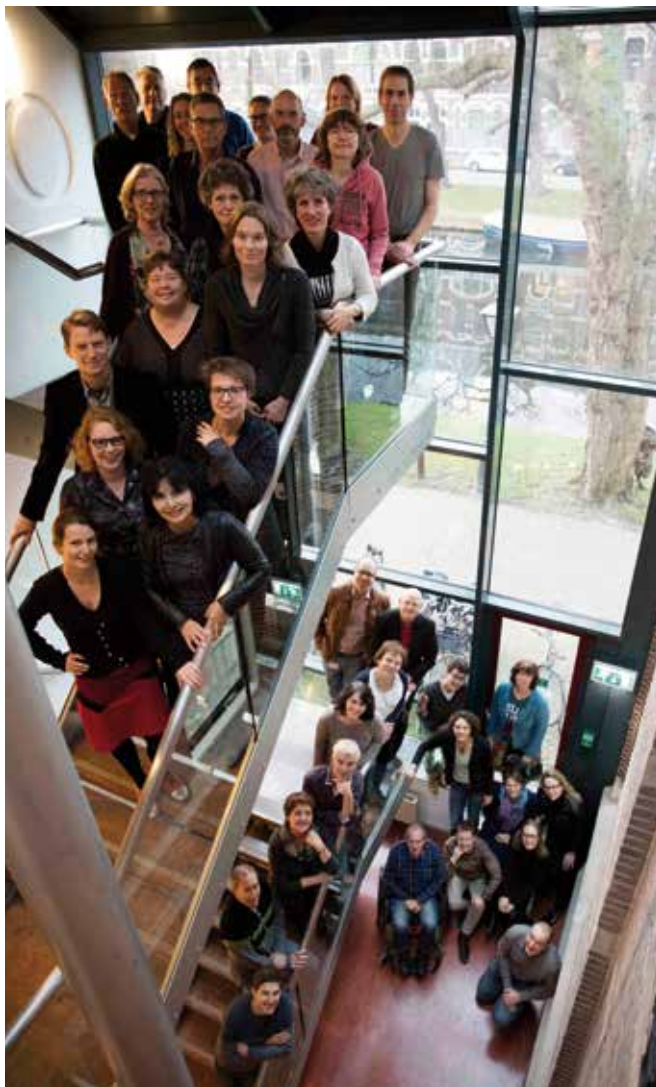
VRIJWILLIGERS

Aan de inventarisatie van gemeentelijke en particuliere archieven is gewerkt door zowel medewerkers als vrijwilligers. Deze laatsten zijn intensief begeleid door de coördinator vrijwilligers. De resultaten van de inventarisaties worden in alle gevallen door enkele medewerkers van ELO gecontroleerd. 387 strekkende meter archieven is in 2014 geïnventariseerd; in 2015 gaat het om 309 meter. Met behulp van diezelfde vrijwilligers is er in 2014 gewerkt aan 900 m¹ en in 2015 aan 870 m¹ nieuwe of lopende inventarisaties.

COLLECTIE HULP VERLENING

Binnen ELO is een groep medewerkers van 12 personen actief binnen de Collectie Hulp Verlening (CHV). De CHV staat voor de eerste noodhulp in geval van calamiteiten. De CHV-ers bestaan sinds 2015 uit coördinatoren, registratoren en beredderaars. In 2015 heeft een grote oefening plaatsgevonden met alle CHV-ers. In de komende jaren zullen kleinere oefeningen worden gehouden.

SAMENSTELLING ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN PER 31 DECEMBER 2015

FUNCTIE

directeur Erfgoed Leiden en Omstreken

MEDEWERKER

drs. A.H. (Ariela) Netiv

TEAM INFORMATIEVOORZIENING

adjunct-directeur

drs. ing. M.D.R. (Martijn) Andela

adviseur archeologie

drs. M. (Marianne) Rietkerk

adviseur cultuurhistorie

ir. S.G.M. (Suzanne) Herben

adviseur monumenten

L.A. (Leo) Gräper

archieffinspecteur

M.M. (Maria) Louwerse-Zimmerman

communicatiemedewerker

D.C.C. (Danielle) Kamperveen-Roest

coördinator Open Monumentendagen

drs. S.M.C. (Saskia) Leupen

educatief medewerker

A.A.H. (Astrid) Vlasman

projectleider duurzame monumentenzorg

ing. I. (Ilse) Koreman

projectleider educatie

drs. S.J. (Susan) Suër

projectleider historisch stadsbeeld

drs. M.F. (Monique) Roscher

receptionist

I.E. (Elly) Renema-de Jong

receptionist

A. (Anja) Boter-Gremli

restauratiearchitect

C.G. (Cas) Nagtzaam, MA, MSc

senior adviseur archeologie

drs. C.R. (Chrystel) Brandenburgh

senior adviseur cultuurhistorie

drs. M.J. (Matthijs) Burger

senior adviseur monumenten

ing. R.A. (Rients Anne) Slotema

TEAM KENNIS

adjunct-directeur

drs. C. (Cor) de Graaf

applicatiebeheerder monumenten

drs. F.H. (Francien) van Zaanen Durand

archeoloog

drs. B.M. (Barbara) Gumbert

architectuurhistoricus

drs. E. (Esther) Starkenburg

archivist

M. (Michiel) van Halem

archivist

R.M.B. (Benata) Hengstmengel-Koopmans

FUNCTIE	MEDEWERKER
archivist	A.C.L. (André) van Noort
archivist	L.C. (Lizzy) von Wolzogen Kühn
assistent collectiebeheerder beeld en geluid	drs. S.E. (Sigrun) Brouwer
assistent collecties	M. (Marco) Blok
beheerder affichecollectie	drs. R.R.A.M. (Renée) Claesen
beheerder archeologisch depot	A.H. (Anne Hiske) Grimme
behoudsmedewerker / studiezaal assistent	B.A. (Bas) Meursing
bibliotheecaris	drs. I.Y. (Ingrid) Pot-Noordman
boek- en papierrestaurator	E.C.M. (Edith) Greuter
bouwhistoricus	ing. ir. E.D. (Edwin) Orsel
collectiebeheerder beeld en geluid	G.A. (Gerard) Bakker
coördinator vrijwilligers	mr. drs. M.G.D.A. (Meyltje) van Aalst
fotograaf	J. (Jan) Lagas
huismeester/boekbinder	H.H. (Henk) van der Horst
junior bouwhistoricus	P.J. (Pieter-Jan) De Vos MA, MSc
studiezaalassistent	C.R. (Cyril) Scheurkogel
MANAGEMENT & SECRETARIAAT	
beleidsmedewerker	drs. J.C.B. (Josine) Spits
financieel medewerker	H.G.A. (Hans) Schuurmans
managementassistent	H.C.J. (Linda) Bedijn-Kerkvliet
projectleider digitalisering	W.P. (Walther) Hasselo
Applicatiespecialist	E. (Ellen) Gehring MA
stafmedewerker	I.M. (Ike) Ruiter
MOLEN DE VALK	
molenbeheerder	H. (Hennie) van der Lelie
2e molenbeheerder	D.H.C. (Danielle) Boer
receptionist/suppoost	B. (Boualem) Mammam
receptionist/suppoost	J.J. (Jeanette) Engelkes-Friso

GEPENSIONEERD

- N. (Nandy) van Helden
- B. (Bert) van Leeuwen

DE ZIJL BEDRIJVEN (DZB) - AFSCHIED

- I. (Ingrid) Talens

EINDE (TIJDELIJK) CONTRACT

- drs. L. (Liesbet) Dijkstra
- E. (Eva) Visser BA
- P.M.M. (Pieter) Hermans

STAGIAIRS 2014

VRIJE UNIVERSITEIT

Antoinette J. Verschoor - Master Kunstgeschiedenis, Beeldende kunst 1400-1800

Taken: Verdiepen van inzicht in de 18de Leidse wooncultuur door herkomstonderzoek naar de 114 schilderijen van arts Jan Tak (1729-1780) die hij in de kunstgalerij van zijn woning op Breestraat 117 had tentoongesteld.

Begeleider: Esther Starkenburg

Periode: mei 2014 - augustus 2014

REINWARDT ACADEMIE

Laura Loch - Cultureel Erfgoed, specialisatie archieven

Taken: inventariseren van het Familie archief Ehrenfest, eigendom van Museum Boerhaave. Inventariseren van het archief van Martinus d'Aumerie, eigendom van Erfgoed Leiden en Omstreken

Begeleider: Cor de Graaf

Ondersteunende begeleider: André van Noort

Periode: september 2013 - maart 2014

Gwen Breedijk - Cultureel Erfgoed

Taken: het registeren van bouwhistorische fragmenten; het scheiden van archeologisch keramisch materiaal; het snijden van mallen voor kwetsbare archeologische objecten; het opstellen van het collectieplan historische bouwfragmenten; het schoonmaken en repareren van historisch behang; voorbereidende werkzaamheden uitvoeren voor het verhuizen van de archeologische en bouwhistorische collectie.

Begeleider: mw. A.H. Grimme

Periode: januari 2014 - mei 2014

STAGIAIRS 2015

HAAGSE HOGESCHOOL

Pieter van der Bent - Bestuurskunde en Overheidsmanagement

Taken: beschrijving werkprocessen ELO. Maken van een overzicht van de dienstverlening aan derden. Maken van een proeve van een producten- en dienstencatalogus voor enkele werkprocessen.

Begeleider: Ariela Netiv

Periode: half december 2014 - half juli 2015.

Marieke van Os - Communicatie

Taken: door ontwikkelen educatief bordspel en mogelijkheden tot productie onderzoeken.

Begeleider: Susan Suèr

Ondersteunende begeleider: Astrid Vlasman

Periode: november 2014 - april 2015

REINWARDT ACADEMIE

Sara Polack - Cultureel Erfgoed

Taken: ontwikkelen van concept voor lespakket WOII en assisteren bij klassenontvangst.

Begeleider: Susan Suèr

Ondersteunende begeleider: Astrid Vlasman

Periode: januari 2015 - mei 2015

Annelies Maas en Anne Janssen

Taken: het Collectie Hulpverlening Plan (CHV) herschreven en geüpdatet

Begeleiders: Cor de Graaf en Anne Hiske Grimme

Periode: juli 2015 - september 2015

UNIVERSITEIT LEIDEN

Zizi Rico Neves - Archeologie

Taken: het inventariseren, registreren en herverpakken van de vondsten van het project Agnietenklooster 1984 in het kader van de ontsluiting van de collectie die is overgenomen van het provinciaal depot voor bodemvondsten.

Begeleider: Barbara Gumbert

Periode: september 2015 – december 2015

UNIVERSITEIT DELFT

Felix Dorst - Bouwkunde

Taken: maken van diverse maquette(s) van Breestraat 117

Begeleider: Martijn Andela

Periode: 2015 - 2016

DIGITALISERING OP STOOM DOOR VELE VRIJWILLIGERS

Meyltje van Aalst

Al zo'n 100 jaar zijn er bij Erfgoed Leiden en Omstreken en voorgangers vrijwilligers aan het werk. De laatste jaren hebben zij zich vooral toegelegd op het via internet toegankelijk maken van de collecties. Zij beschrijven foto's, tekeningen en prenten, vullen de genealogische database en doen allerlei vormen van inventariseerwerk.

Met de jaarlijkse vrijwilligersdag toont ELO waardering voor hun grote inzet.

De 80 vrijwilligers bij ELO verzetten samen een enorme hoeveelheid werk: ze voegen circa 100.000 records per jaar toe aan de genealogische database en doen verschillende grote inventarisatie- en controleklussen. De organisatie is dan ook heel blij met het werk dat de vrijwilligers doen, en dat uit zich onder andere in de jaarlijkse Vrijwilligersdag. In 2014 werden het Hoogheemraadschap van Rijnland en het Gemeenlandshuis in de Breestraat bezocht, en in 2015 waren de vrijwilligers te gast in de gemeente Zoeterwoude.

CROWDSOURCING-PROJECT VELE HANDEN

Voor erfgoedinstellingen als ELO is crowdsourcing een prachtige extra oplossing om collecties te ontsluiten. Om het crowdsourcen van erfgoedcollecties te faciliteren, is er een speciale website voor de erfgoedsector: Vele Handen. Hier kan elke erfgoedinstelling een project ter ontsluiting aanbieden aan de 'crowd', oftewel het grote publiek. Meer informatie op velehanden.nl.

80.000 MINUTEN

Het oud notarieel archief is het meest in het oog springende crowdsourcing-project van ELO. Dit archief omvat 80.000 akten uit de periode 1564-1811 en het hele verzorgingsgebied van ELO. De eerste fase is even doorbijten voor de honderden vrijwilligers, als de indexen moeten worden ingeklopt. Daarna kunnen de namen aan scans worden gekoppeld en gaat de schatkamer open. Het project kreeg de naam '80.000 minuten' omdat akten die bij de notaris blijven minuten worden genoemd.

IN DE PUBLICITEIT

PUBLICATIES

- M.D.R. Andela, 'Inleiding. Continuïteit en verandering in de zorg voor Leidse monumenten', in: E. Starckenburg, R. van Maanen en C. Smit (red.), *Tastbaar Geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leidse Historische Reeks 22, Leiden, 2014, p. 8-17.
- D.E.H. de Boer en C.R. Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis van Leiden. Nieuwe uitdagingen', in: *Leids Jaarboekje* 106 (2014), p. 6-20.
- C.R. Brandenburgh en E. Orsel, 'De integrale bouwhistorische en archeologische onderzoeksagenda van Leiden', in: *Vitruvius* 27 (april 2014), p.19-22.
- C.R. Brandenburgh en E. Orsel, 'Leiden en de graaf', in: T. de Ridder en E. Bult (red.), *Graven in Holland. De hoven van de Hollandse graven tot het eind van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief*, Westerheem special 3 (sept. 2014), p. 91-104.
- C.R. Brandenburgh, 'Monumentenzorg onder het maaiveld', in: E. Starckenburg, R. van Maanen en C. Smit (red.), *Tastbaar Geheugen. 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leidse Historische Reeks 22, Leiden, 2014, p.133-141.
- C.R. Brandenburgh, F. Kalshoven en J. Langenacker, 'Park Matilo. Een park waar het verleden zichtbaar en beleefbaar is gemaakt', in: *Vitruvius* 29 (oktober 2014), p. 16-20.
- C.R. Brandenburgh 'Textiel', in: R.C.G.M. Lauwerier en J.W. de Kort (red.), *Merovingers in een villa 2. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen – Pasestraat Onderzoek 2012*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 222), 39, p. 154-156.
- C.R. Brandenburgh, 'The textiles from the early medieval cemeteries of the Sint-Servaas church in Maastricht. A comparative study of the cemeteries of the church Pandhof and Vrijthof', in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 42 (2014), p.33-75.
- L.M.B. Feijst en C.R. Brandenburgh (red.) *Park Matilo Fase 3. Een archeologische begeleiding*, Amersfoort, 2015 (ADC-rapport 3519).
- C. de Graaf, 'De Leidse Waarboeken', in: *Gens* 20 (2014), nr. 3, p. 60-61.
- C. de Graaf, 'De akten van de Burgerlijke Stand van de gemeente De Vennip', in: *Gens Nostra* 69 (2014), p. 378-380.
- E. Greuter, 'A simple humidity chamber for distorted parchment seal tags', in: *The Journal of Paper Conservation* (vol. 15 (2015) – no.3) p. 38-39.
- I. Koreman, *Energiebesparing in een historische woning*, Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden, december 2014.
- A. Lindroos, E. Orsel, J. Heinemeier, J.O. Lill en K. Gunnelius, 'Radiocarbon Dating of Dutch Mortars Made from Burned Shells', in: *Radiocarbon*, vol. 56, nr.3, 2014, p. 959-968.
- E.D. Orsel, 'Bouwhistorie ontdekt Leiden', in: E. Starckenburg, R. van Maanen en C. Smit (red.), *Tastbaar Geheugen, 150 jaar zorg voor Leidse monumenten*, Leiden, 2014, p. 148-164.
- E.D. Orsel, 'De plaatvloer in Leiden', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 56, mei 2014, p. 38-41.
- E.D. Orsel, 'Houten wandregels in metselwerk', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 57, december 2014, p. 47-56.

E.D. Orsel, 'Houten wigjes in houtconstructies', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 58, mei 2015, p. 44-48.

E.D. Orsel, 'Vroege isolatieplaten ontdekt in Leiden', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 59, december 2015, p. 48-54.

E.D. Orsel, 'Badania architektoniczne w Lejdzie; Zastosowanie i problemy w praktyce ochrony zabytków', in: *Badania architektoniczne - historia i perspektywy rozwoju*, Toruń, 2015, p. 399-412.

E.D. Orsel, 'Oudste Leidse Lakenloodje jonger dan gedacht', in: *Leids jaarboekje 106* (2014), p. 21-24.

E.D. Orsel, 'Kaarsnis bevestigt oorsprong Waalse kerk als ziekenzaal', in: *Leids jaarboekje 106* (2014), p. 204-205.

E.D. Orsel, 'Resten van bakstenen klokhuis van de graaf van Holland aan de Breesstraat', in: *Leids jaarboekje 107* (2015), p. 204-206.

E.D. Orsel en E. Starckenburg, 'Tuinvaas van het buiten Boshuysen', in: *Leids jaarboekje 107* (2015), p. 212-213.

E.D. Orsel, 'Een kapconstructie met Philibertspanten uit 1852', in: *Leids jaarboekje 107* (2015), p. 217-218.

P.J. De Vos, 'Gebogen Duitse spant constructie', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, nr. 56, mei 2014, p. 57-67.

P.J. De Vos, 'Agrarisch erfgoed in de Hoge Mors', in: *Stielz* 25 (3), p. 16.

P.J. De Vos, '17de-eeuwse bebouwing langs de Hoge Morsweg', in: *Morsetekens*, nr. 3, september 2014, p. 22-23.

LEZINGEN

M.D.R. Andela, *Continuïteit en verandering in het omgaan met de historische stad*, RMO te Leiden, 12 september 2014, ter gelegenheid van de verschijning van het boek *Tastbaar Geheugen*.

M.D.R. Andela, 'Collectie Leiden' online. Een completer verhaal voor, van en met iedereen, 24 januari 2014 in Delft, ter gelegenheid van het Symposium Erfgoed & ICT Delft

M.D.R. Andela, *Ruimtelijk erfgoed in Leiden*, 19 mei 2014 in Haarlem, vergelijking beleid Haarlem – Leiden op verzoek van de gemeente Haarlem

M.D.R. Andela, *Ruimtelijk erfgoed in Leiden*, 6 juni 2014 in Leiden, op verzoek van de erfgoedcommissie Haarlemmermeer

M.D.R. Andela, *Integrated access and enrichment of (heritage)collections*, Pitch ICT Proposers' Day 2014, 9 oktober 2014, Florence

C.R. Brandenburgh, E.D. Orsel en P.J. De Vos, *Methoden, resultaten en leerpunten. Geïntegreerd archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Leiden*, lezing op de studiedag Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, 30 november 2014, Amersfoort

C.R. Brandenburgh, 'Heritage management in a municipality', Gastcollege in het kader van de reeks Heritage Management in de masteropleiding Archeologie van de Universiteit Leiden, 3 februari 2014, Leiden

C.R. Brandenburgh, 'Wolgebruik in de vroege middeleeuwen', Lezing tijdens het symposium van het Biologisch Archeologisch Platform, 25 maart 2014, Amersfoort en tijdens de Reuevensdagen 2014, 20 november 2014, Den Haag.

C.R. Brandenburgh, *'Een korte geschiedenis van Leiden'*, Presentatie voorafgaand aan de stadswandeling van de Belgisch Nederlandse Archeologische contactdagen 16 mei 2014, Leiden.

C.R. Brandenburgh, *'Archeologie ontmoet genealogie'*, Lezing tijdens het Famillement, 8 oktober 2014, Leiden.

C.R. Brandenburgh, *'Heritage management in a municipality'*, Gastcollege in het kader van de reeks Heritage Management in de masteropleiding Archeologie van de Universiteit Leiden, 2 februari 2015, Leiden.

C.R. Brandenburgh, *'Early medieval textiles from cemeteries in the Netherlands'*, Lezing in het kader van het symposium Mortuary Archaeology: Methodology and Theory, 22nd Archaeology & Theory Symposium, 23 april 2015, Leiden.

C.R. Brandenburgh, *'De integrale archeologische en bouwhistorische onderzoeksagenda van Leiden'*, presentatie aan het Convent van gemeentelijk Archeologen, 16 september 2015, Utrecht.

C.R. Brandenburgh, *'Gemineraliseerd textiel. Kansen, uitdagingen en valkuilen'*, Lezing tijdens de Reuwendagen 2015, 27 november 2015, Zwolle.

C.R. Brandenburgh, *'Workshop vroegmiddeleeuwse decoratieve naaitechnieken'*, 1 daagse workshop in het Textile Research Centre, 27 mei en 25 november 2015, Leiden.

C. de Graaf, *Erfgoed is emotie*, lezing 1 oktober 2014 voor Historische Vereniging Rijnsburg.

C. de Graaf en W. Hasselo, *Genealogists 3.0. Adding emotion to your research*, lezing Roots Tech, februari 2015, Salt Lake City, USA.

C. de Graaf, *Research in Dutch Archives*, lezing voor medewerkers Familysearch, februari 2015, Salt Lake City, USA.

C. de Graaf, *Perpetua et Felicitas. Heiligenverering in de Hooglandsche Kerk* lezing op 7 maart 2015, lezing voor de Vrienden van de Marekerk en de Hooglandsche Kerk, Leiden.

C. de Graaf, *Open Data en commerciële partijen*, lezing op 25 maart 2015 voor Rijksdienst Cultureel Erfgoed Amersfoort.

C. de Graaf, *Perifeer onderzoek*, lezing op symposium Gebouwd in Leiden, 6 november 2015, Leiden.

I. Koreman, *'Duurzaam Erfgoed in Leiden'*, lezing over de aanpak duurzaam erfgoed in Leiden voor de Erfgoed Academie, 21 mei 2015, Elburg en voor Dorp, Stad en Land, 10 november 2015, Rotterdam.

I. Koreman, *'Pitch BREEAM certificaat voor monumenten'*, pitch over kansen en bedreigingen van een BREEAM-certificaat voor monumenten, 22 oktober 2015, Rosmalen.

A.H. Netiv, *'Leiden and the USA, a love story'*, lezing en rondleiding Holland Society of New York, 2 oktober 2015, Leiden.

A.H. Netiv, *Winkelpuien en duurzame monumentenzorg*, lezing voor groep Taiwanese academici en stadsplanners via International Institute for Asia Studies, 4 november 2015, Leiden.

A.H. Netiv, Gastcollege *'Projects Heritage Leiden'* voor werkgroep Heritage Studies Universiteit Leiden, 3 december 2015, Leiden.

A.C.L. van Noort, *Pieter Geraedts sr. De kunstenaar die zichzelf bleef*, Warmond, 2015.
E.D. Orsel, *Historische winkelpuien en kleuren*, Subsidieregeling Historisch

Stadsbeeld, De integrale onderzoeksagenda archeologie en bouwhistorie, Lezingen voor de Erfgoedcommissie Haarlemmermeer, 6 juni 2014, Leiden.

E.D. Orsel, *De stad als gebouwd archief*, lezing voor vrijwilligers ELO, 5 september 2014, Leiden.

E.D. Orsel, *Ontwikkelingen in Leiden, onderzoek en borging*, lezing op het gezamenlijke interieur- en bouwhistorisch platform, 19 september 2014, Amersfoort.

E.D. Orsel, *Weerbare huizen*, Famillement, 8 oktober 2014, Leiden en voor de AWN, 8 februari 2015, Leiden.

E.D. Orsel, *Ontwikkelingen in Leiden, onderzoek en borging*, lezing voor het Convent van Gemeentelijke Bouwhistorici, 4 maart 2015, Leiden.

E.D. Orsel, *De Haanstraschool*, lezing voor bestuur Haanstraschool, 23 juni 2015, Leiden.

E.D. Orsel, *Van houtkap tot houten kap*, lezing op de KNOB-studiedag Hout, 18 september 2015, Amsterdam.

E.D. Orsel, *De gemeente en bouwhistorie, een inleiding*, lezing TU Delft, Minor Stad en Interventie, 30 november 2015, Delft.

M. Roscher, *'Leiden met een kleurtje'*, voor het Platform Kleurhistorie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 13 februari 2014, Amersfoort.

M. Roscher, *'Historische winkelpuien in Leiden'*, voor Rotary Leiden-Oost, 2 mei 2014, Leiden.

P.J. De Vos, *Ontwikkelingen in de periferie, Bouwhistorisch onderzoek in Haarlemmerstraat 254*, lezing op symposium Gebouwd in Leiden, 6 november 2015, Leiden.

P.J. De Vos, *Fotogrammetrie voor archeologie en bouwhistorie*, lezing tijdens expertmeeting over beerputten o.l.v. dr. Roos van Oosten, 4 december 2015, Leiden.

RADIO EN TV

C.R. Brandenburg

Interview ondergrondse containers, locatie Kaasmarkt, Unity TV, 24 mrt 2015.

Interview Ondergrondse containers, locatie Caeciliastraat, TV West, 15 apr 2015.

Interview Zeeflocatie Garenmarkt, Unity TV en TV West, 20 en 27 mei 2015.

A.H. Netiv

Interview Radio Sleutelstad, 27 juni 2015.

A.C.L. van Noort

Verborg en Verleden, opname op 10 augustus 2014 met Jan des Bouvrie (familie Des Bouvrie), uitzending 1 november 2014.

M. Roscher

Aflevering talkshow in en over Leiden 'Stand van de stad', 24 juni 2014.

Leidse bruggen beter uit de verf na kleuronderzoek, Sleutelstad FM, 20 september 2014.

Molenmuseum De Valk

'Hallo Holland', RTL 4, 10 mei 2014.

'Koffietijd', RTL 4, 18 oktober 2014.

RONDLEIDINGEN EN EXCURSIES

C.R. Brandenburg

Archeologische rondleiding en uitleg op locaties containers Kaasmarkt, Nieuwstraat, Papengracht, Apothekersdijk, elke dinsdag 24 maart – 21 april 2015.

Zeefdagen kinderen Garenmarkt, 20 en 27 mei 2015.

Open dag zeefflocatie Garenmarkt, 23 mei 2015.

M.J. Burger

Welstandsdebat bij het RAP, Rijnlands Architectuur Platform, met als onderwerp het welstandsbeleid zonnepanelen binnen beschermd stadsgezicht, 28 april 2015.

Discussiemiddag bij het RAP over de Handreiking herbestemming historische bebouwing, 7 juli 2015.

C. de Graaf

Gastcolleges voor de Universiteit Leiden, 4 keer per jaar.

E.D. Orsel

Stadswandeling voor gemeente Nijmegen, 16 oktober 2014, Leiden.

Stadswandeling voor de Contactdagen Belgisch Nederlandse Archeologen en Bouwhistorici 16 mei 2014, Leiden.

Stadswandeling Weerbare huizen voor AWN, 8 februari 2015, Leiden.
Rondleiding Burcht in verband met werkbezoek Jet Bussemaker Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 26 mei 2014, Leiden.

Presentatie Monsters uit Collectie Historische Bouwfragmenten in verband met Museumnacht, 30 mei 2015, Leiden.

Summerschool Bouwhistorie voor ambtenaren gemeente Leiden, 10 augustus 2015, Leiden.

Rondleiding bestuursverdieping stadhuis in verband met boekpresentatie op derde Erfgoedcafe, 10 september 2015.

Excursie Klokhuis, Breestraat 90, 1 oktober 2015, Leiden.

Rondleiding Aalmarktproject voor de klankbordgroep Aalmarktproject, 4 november 2015, Leiden.

Rondleiding Bouwhistorie in Hogewoerd 59-61 voor ambtenaren gemeente Leiderdorp, 7 december 2015.

A.H. Netiv

Rondleiding prof. dr. Shrawan Acharya, Urban Knowledge Network Asia, 16 juni 2014.

Rondleidingen in Leiden voor medewerkers van Pôle, erfgoednetwerk Arles en Heritage City Norwich, 25 april 2014.

Rondleiding aan Board of Directors Council on Library and Information Resources, USA, 7 mei 2015.

Ontvangst groep stad 's Hertogenbosch, presentaties over vorming erfgoedinstelling, 18 maart 2015.

Rondleiding aan bestuur Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, 19 juni 2015.

M. Roscher

'Langs Leidse geveltekens en winkelpuien', excursie voor Historische Vereniging Oud Leiden in samenwerking met werkgroep Geveltekens, 13 april 2014, Leiden.

P.J. De Vos

Summerschool *3D fotogrammetrie* voor ambtenaren gemeente Leiden, juli 2015.

Summerschool *Bouwhistorie* voor ambtenaren gemeente Leiden, 10 augustus 2015.

NEVENACTIVITEITEN**C. de Graaf**

Hoofdredacteur Leids Jaarboekje.

A.H. Netiv

Voorzitter sectie kwaliteitszorg Branchevereniging Archieven In Nederland (BRAIN).

Lid monitorgroep werkzaamheden Netwerk Digitaal Erfgoed o.l.v. Digitaal Erfgoed Nederland.

Organisator tentoonstelling *Paradox*, Leiden en Minerva 200 jaar verenigd, 20 mei tot 15 augustus 2014 in de Oude UB aan het Rapenburg.

Organisatie aftrap *Gedeeld Erfgoed Leiden*, project om Leids erfgoed van verschillende instellingen in de stad digitaal te verbinden, 7 april 2014 in De Lakenhal.

Voorzitter Stichting *Archief Leids Studentenleven*.

Bestuurslid Stichting *Het Kleine Leidse Woonhuis*.

Bestuurslid Stichting *Historisch Leiden*.

Lid redactieraad boek *'700 jaar Hooglandse kerk'*.

Bestuurslid Stichting *Bevrijding Leiden*.

Commissie organisatie *State of the Art*, stand van zaken cultuur in Leiden, 9 maart 2015 in de Stadsgehoorzaal.

Samensteller tentoonstelling *Leiden in de Tweede Wereldoorlog*, 1-8 mei 2015 op de Hooglandse Kerkgracht, met bijbehorende app *'Achter de gevels. Leiden in de WO2'*.

A.C.L. van Noort

Voorzitter Historisch Genootschap Warmelda.

KENGETALLEN ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

ARCHIEF AANWINSTEN EN – INVENTARISATIES	2014	2015
Archiefaanwinsten in aantal meter archiefruimte	169	476
Afgeronde inventarisaties in aantal meter archief ruimte	387	309
Uithuisplaatsing archieven in aantal meter archiefruimte	1156	1156
(her)verpakte archiefbescheiden	69	84

In 2014 zijn archiefaanwinsten bestaande uit de verplichte overbrenging door de gemeenten en particuliere bruiklenen of schenkingen ontvangen. De groei in 2015 heeft voornamelijk te maken met de overbrenging van bescheiden van de gemeente Leiden, de aansluiting van de gemeente Noordwijkerhout en de vervroegde overbrenging van de archiefbescheiden van Holland Rijnland. De vanaf 2012 uithuisgeplaatste 1156 m archiefbescheiden is in mei 2015 teruggebracht en in het nieuwe depot aan de Zaalbergweg geplaatst.

BRUIKLENEN	uitgeleend in:	2014	2015
Bruiklenen uit archief		5	4
Bruiklenen uit archeologisch depot (voor onderzoek)		5	4

ONDERZOEK

	2014	2015
Bouwhistorische onderzoeken	76	92
Archeologische acties (o.a. booronderzoek, proefsleuven, opgravingen en begeleidingen)	27	22
Adviezen Duurzame Monumentenzorg	25	83

Vanaf maart 2014 biedt ELO maatwerkadviezen aan om historische panden te verduurzamen. Er zijn adviezen gegeven aan woonhuizen, horecagelegenheden en scholen.

SUBSIDIES

Erfgoed Leiden en Omstreken adviseert de gemeente inzake subsidieaanvragen voor de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld. In het overzicht staan adviezen die hebben geleid tot subsidiebeschikkingen in respectievelijk 2014 en 2015. Deze zijn uitgesplitst naar de onderdelen waarvoor subsidie kan worden aangevraagd. In het overzicht staat tevens het aantal bouwhistorische onderzoeken naar winkelpuien dat in het kader van het winkelpuienproject werd verricht.

	2014	2015
Winkelpuien	10	18
Kleuren	22	30
Monumentale objecten in de openbare ruimte	6	28
Gevelreclames	1	1
Bouwhistorische onderzoeken naar winkelpuien	25	15

In 2014 raakte het subsidiebudget voortijdig op en konden niet alle aanvragen worden gehonoreerd. In de tweede helft van 2015 werd extra budget toegekend aan de subsidieregeling, waardoor meer aanvragen konden worden beoordeeld.

MONUMENTEN	2014	2015
Gemeentelijke monumenten	1589	1591
Rijksmonumenten	1260	1260
Totaal aantal monumenten in Leiden	2849	2851

ELO verzorgt de voorbereiding van de ambtelijke besluittrajecten bij monumentaanwijzingen, zodat het college kan besluiten of zij een object wil aanwijzen als beschermd gemeentelijk monument, of niet. In 2014 heeft het college 19 besluiten aangaande de monumentenstatus behandeld, waarbij er 15 keer sprake was van een aanwijzing. In 2015 zijn er 3 besluiten genomen voor het aanwijzen van een monument.

PUBLIEKSPARTICIPATIE	2014	2015
Aantal bezoekers Boisotkade, o.a. Studiezaal, scholen, rondleidingen	6.879	6.624
Aantal bezoekers website Erfgoedleiden.nl	495.000	1.646.153

De website heeft in 2015 de grens van 1 miljoen bezoekers per jaar overschreden. Door toepassing van innovatieve technieken is de vindbaarheid van de informatie op de, in de tweede helft van 2014 gereed gekomen, prijswinnende website vergroot.

MOLENMUSEUM DE VALK	2014	2015
Bezoekers	24.000	29.000

Molenmuseum de Valk heeft een recordaantal bezoekers mogen ontvangen in 2015. Al jaren is er een stabiel aantal van ongeveer 25.000 bezoekers. Vermoedelijk hebben een nieuwe website, deelname aan de Leidse Museumnacht, lesprojecten voor basisscholen, de Leidse Molendag en de inzet van social media bijgedragen aan dit resultaat.

OPEN MONUMENTENDAGEN	2014	2015
Aantal bezoekers	14.000	14.785
Aantal opengestelde panden	35	36

EXPOSITIES	2014	2015
Bezoekers in archeologisch Centrum	6007	

Het archeologisch centrum is gesloten sinds 31 oktober 2014

MUSEUMNACHT	2015
Bezoekers aan Molenmuseum De Valk	1000
Bezoekers aan Erfgoed Leiden en Omstreken	600

In 2015 hebben Erfgoed Leiden en Omstreken en Molenmuseum De Valk voor het eerst meegedaan met de Leidse Museumnacht.

EDUCATIE	2014	2015
Aantal leerlingen Basisonderwijs	1984	1667
Aantal leerlingen Voortgezet onderwijs	237	422
MBO/HBO/overig	62	24

COLOFON

JAARBOEK 2014/2015

© 2016 Gemeente Leiden
Erfgoed Leiden en Omstreken
Postbus 16113
2301 GC Leiden
071 - 516 53 55
info@erfgoedleiden.nl

www.erfgoedleiden.nl
www.twitter.com/erfgoedleiden
www.facebook.com/erfgoedleiden

REDACTIE: Chrystel Brandenburgh, Cor de Graaf, Ingrid Pot, Monique Roscher en Francien van Zaanen Durand.

EINDREDACTIE: Cor de Graaf en Annelies Spanhaak.

FOTO'S EN AFBEELDINGEN: Erfgoed Leiden en Omstreken, gemaakt door Pieter-Jan De Vos, Edith Greuter, Ilse Koreman, Jan Lagas, Saskia Leupen, Edwin Orsel, Cas Nagtzaam, Monique Roscher, Rients Anne Slotema, Esther Starkenburg en Francien van Zaanen Durand.

Indien een foto niet van ELO afkomstig is, dan is de organisatie of fotograaf in het onderschrift vermeld.

FOTO OMSLAG: Breestraat 90 op glasnegatief uit begin 20ste eeuw. (GN0007245)

VORMGEVING: Maya Timmer, M A T ONTWERP, BNO

DRUK: Grafisch Productie Centrum, gemeente Leiden

OPLAGE: 500 stuks

ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

Vanuit de overtuiging dat erfgoed
bijdraagt aan de kwaliteit en identiteit
van de moderne leefomgeving, brengt
Erfgoed Leiden en Omstreken kennis van
het verleden bij elkaar en maakt deze
bruikbaar voor iedereen.